INDO-CHINOIS
8°
149

NGỤ GIÁ NHƯ TÂY KÝ

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE IMPRIMÉS
DEPOT LEGAL INDOCHINE
Nº 1951
8° Tw- 1
149

HUÉ
IMPRIMERIE ĐẮC-LẬP
BUI-HUY-TIN & Cie
1923

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Lời phiến Bộ Học xin cho nhà In Đắc-Lập được in thêm và dịch quốc-ngữ quyển « NGỰ-GIÁ-NHƯ-TÂY ».

Ngày 26 tháng 2 năm Khải-Định thứ VIII

Bộ Học tâu :

Gần đây tiếp Nội-các lục rằng : Các-thuộc Nguyễn-cao-Tiêu có cung soạn bộ sách « NGỰ-GIÁ-NHƯ-TÂY-KÝ » bổn quyển, đã phụng Tiên-Lãm. Xin giao bộ tôi thuê in ước một trăm bộ, để ban cấp trong nước. Khâm-phụng châu-phê « Y thỉnh lục hành » khâm thử. Bộ tôi đã tuân theo tư cho Bộ Hộ trích bạc thuê in. Nay nhà In ĐẮC-LẬP lại trình xin in thêm nhiều ít và xin dịch ra chữ quốc-ngữ để đóng thành sách mà bán cho mọi người đều xem. Vậy Bộ tôi xin thỉnh-tự và chờ phụng chỉ lục tuân.

Phiên nầy khâm phụng Châu-phê :

Nhà In xin in thêm và xin dịch ra chữ quốc-ngữ, thế cũng tiện cho nhơn dân dễ hiểu. Vậy chuẩn cho làm.

Khâm thử.

DEPOT LEGAL
INDOCHINE
Nº 1951

NGỤ GIÁ NHU TÂY KÝ

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE
R.F.
IMPRIMÉS

20 Lendoh
149

NGỰ GIÁ NHƯ TÂY KỶ

QUYỂN THỨ NHỨT

(GIỤ CHỈ VÀ SỰ-NGHI NGHI-CHÚ)

RF

CHÂU DỤ

Ngự giá sang Pháp

Từ xưa nay nước An-Nam thường các Vua, hoặc lấy theo cổ điển mà đi tuần thú, hoặc là đi quan phong nội trong nước mà thôi, các đế vương ở nước An-Nam chưa hề xuất dương bao giờ, sự xuất dương vẫn chưa hề có, mà sự ngoại-giao với các nước Âu-châu cũng chưa.

Tuy nước Nam ta từ Đinh, Lê, Lý, Trần trước sau chỉ thọ phong nước Tàu, phải chịu triều-cống cho nước Tàu, nhưng mà các vua lúc đó cũng chưa hề thân-hành mà qua triều-yết Hoàng-đế Tàu bao giờ, chỉ sai sứ-thần đi lại mà thôi, thời nước ta lúc đó chỉ biết một mình nước Tàu. Đến khi đức Thái-tổ Gia-giủ Hoàng-đế ta triệu cơ Nam-phục, đến năm At-dậu 28 năm tây lịch 1585, lúc ấy mới có người Âu-châu đi đến nước ta, sau đến đời đức Thái-tôn Hiến-triết Hoàng-đế khai thát ra đất Nam-kỳ, nhằm năm Kỷ-mùi 31, có người Tàu là Dương-ngạn-Địch, không phục triều Thanh, đem binh tướng đến đầu đức Hiến-triết ta, ngài mới sai chúng nó vô giúp sự khai thát đất Nam-kỳ. Khi ấy đức Hiến-triết ta mới cho người Tây-dương, Nhật-bản, Chà-và, Ấn-độ được nhập thương trong nước ta, thời sự nước ta mà ngoại-giao với các nước từ đó mới khởi đầu, đến sau lại các ngoại-quốc vẫn giao-thông với nước ta, vừa đến đời đức Thế-tổ Cao-Hoàng-đế ta bôn bá về năm Nhâm-dần là tây lịch năm 1780 có người Đại-pháp là Bá-đa-Lộc Giám-mục mới tiến cử người Pháp tên Mạn-Hòe đem một chiếc thuyền của Đại-pháp đến cửa Cần-giờ về tỉnh Gia-định mà giúp đức Thế-tổ ta, qua đến năm Quí-mảo tây lịch năm 1781, đức Thế-tổ Cao-Hoàng-đế ta nghe Giám-mục Bá-đa-Lộc ở tại chân-bôn, thuộc về đất của nước Xiêm-la, lúc đó đức Thế-tổ ta sai sứ rước Bá-đa-Lộc về, Ngài xin hiệu dụng và lấy tân lễ đải. Lúc ấy đức Thế-tổ ta mới sai Bá-đa-Lộc qua cầu-viện Đại-pháp giúp ta rồi lại giao Đông-cung Anh-duệ Hoàng-thái-tử đem qua

Đại-pháp làm vi-chí, rồi đức Thế-tổ ta đi qua Xiêm-la lo sự viện binh, thời vua nước ta đã xuất dương từ đó, ấy là đức Thế-tổ Cao-Hoàng-Đế, còn Đông-cung Anh-duệ Hoàng-thái-tử lại qua Đại-pháp cho nên sau lại Bá-đa-Lộc tỏ những sự ân-đức của đức Thế-tổ ta tại nước Đại-pháp, nên chi Pháp-hoàng sẵn lòng giúp ta lúc đó, và những các tay gianh-sĩ tài năng ở nước Pháp nghe oai-đức của đức Thế-tổ mới tình nguyện qua giúp Ngài là ông CHAIGNAU, ông VANNIER, tức là Nguyễn-văn-Thắng, Nguyễn-văn-Chấn và tướng sĩ khác nữa, đem tàu, đem súng giúp đức Thế-tổ ta, thời sự biết ngoại-giao với các nước phương tây từ Ngã-triều ta khởi trước, nhưng mà nước Đại-pháp về sự giao-hảo với nước ta rất là mật-thiết từ đời đức Thế-tổ Cao-Hoàng-đế, không phải sự giao-hảo mà thôi, mà người Đại-pháp lúc đó đã thọ quan-chức của đức Thế-tổ ta phong cho cũng nhiều, thời xem sự giao-hảo của ngả-triều với nước Đại-pháp cũng đã lâu không phải là bây giờ vậy.

Sau lại đức Thế-tổ ta làm băng, đến đức Thánh-tổ kế-thống cũng vẫn giữ theo lối giao-hảo với nước Đại-pháp, qua đến năm Minh-Mạng Nhâm-ngọ về tây lịch 1822 lúc đó ông Nguyễn-văn-Thắng và ông Nguyễn-văn-Chấn xin hồi quốc hưu-trí; từ ấy sự giao-hảo của ta đối với nước Đại-pháp có hơi phai-lạc, là vì cớ gì? là vì hồi đó ta nghi rằng: từ nước ta đi qua Đại-pháp thiên sơn vạn thủy, nhưng vậy mặc dầu mà người nước Pháp với người nước ta vẫn cứ qua lại với nhau, song sự giao-hảo của hai nhà-nước không bằng lúc trước, là vì các tiên-đế ta vừa mới đắc quốc, chăm lo về đàng kinh tế trong nước và lo sự chấn chỉnh triều-cương, cho nên sự ngoại-giao cũng có ý quên đi nhiều ít, qua đến năm Tự-Đức Bính-thìn thứ 9, tây lịch 1856, nước Đại-pháp đem tàu qua nước ta, có ý cầu sự thông thương mà nhắc ta về sự giao-hảo, song lúc ấy người Đại-pháp đến đất Đà-nẵng ta, có đem theo binh-khí, nên chi ta lầm là sự đánh, ta mới sanh ra sự chiến tranh từ đó, cho đến đất Nam-kỳ, thành ra mất đi 3 tỉnh ở Nam-kỳ, nhưng mà lúc đó, có tên Nghĩa sĩ tại Nam-kỳ tên là Trương-Công-Định sinh lại về cuộc chiến tranh là cũng vì tên Trương-Công-Định cho nên ta phải giao 6 tỉnh cho nước Đại-pháp nhận làm thuộc-địa. Sau lại nước Đại-pháp thấy các nước Á-đông học theo lối Âu-châu mà phú-quốc cường-binh, tức là Nhật-bản và Xiêm-la, còn nước ta về sự ngoại-giao đã lơ lững rồi lại sinh ra tình nghi-ngờ, sinh sự chiến tranh ở đất Bắc-kỳ nữa, lúc đó nước Đại-pháp phải buộc ta lập tờ hòa-ước,

đầu hết là năm Giáp-tuất, là năm Tự-đức 27, tây lịch 1874, là nước Đại-pháp có ý nghĩ nước ta trước đức Thế-tổ đã giao-hảo tử-tế mà người Đại-pháp lúc đó đã có công-nghiệp giúp ta nếu mà không buột ta giữ theo lối hòa-hảo cho đúng cách thời mấy nước đã cường-thạnh tại Á-đông sẻ lấy nước ta đi, rồi mất công của nước Đại-pháp đã giúp ta trong lúc đức Thế-tổ Cao-Hoàng-đế, vì cớ đó cho nên nước Đại-pháp phải Bảo-hộ ta mà ta cũng nhận là nước Đại-pháp Bảo-hộ, sự lầm của ta từ đó mới rỏ; song sự lầm ấy cũng tại bách quan của nước ta, tuy nước ta vẫn là quân-chủ, song những sự gì quan-hệ lớn ở trong nước thời vua fa giao hạ Đình nghị, không phải là một mình vua định đoán, sau qua đến năm Giáp-thân Kiên-phước nguyên-niên, tây lịch năm 1884 lúc đó mới lập lại hòa-ước nhất định là nước Đại-pháp Bảo-hộ xứ Bắc-kỳ và Trung-kỳ cho ta để mà giữ biên-cảnh cho ta quyết không cho ngoại quốc xâm chiếm nước ta; mà lại báo thù quyền lợi cho vua ta được tự xưng Hoàng-đế Đại-nam không phái tùng phục nước nào nữa, thời những các điều hòa-ước của nước Đại-pháp mà rộng cho ta như vậy là Triều-đình ta cũng nên khâm phục mà thủ ân nghĩa với nước Đại-pháp cho lâu dài mới phải; tuy tờ hòa-ước năm Kiên-phước nguyên niên Giáp-thân, tây lịch 1884 đó đã nhất định rồi nhưng mà chưa kịp thi hành, vừa đức Kiên-phước Giản-tôn-Nghị hoàng-đế băng lúc ấy tại Triều-đình có Quyền-thần là Tôn-thất-Thuyết với Nguyễn văn-Tường tôn đức Hàm-nghi kế thông, Ngài vẫn còn xung-linh, cho nên hai quyền thần ấy mới chuyên chế quyền Ngai, sinh ra sự chiến-tranh, lại sự chiến tranh đó không ra gì, rồi lại phò đức Hàm-nghi ta mà chạy, lúc đó Tôn-thất-Thuyết giả là phò chúa, song vì sợ một mình thời phải vong thân, cho nên mới đem đức Hàm-nghi theo là để lấy chữ hiệp Thiên-tử dị lịnh chư hầu, sự lỗi ấy tại quyền-thần làm đức Hàm-nghi ta phải chịu, thiệt là lấy làm thương xót: một là mất đi một ngôi vua An-nam lỗi đó, hai là lỗi với nước Đại-pháp về trong sự giao-thiệp, nhưng mà may nhờ Liệt-thánh ta trước có thâm-nhân hậu trạch cùng là nước Đại-pháp có nhân-từ quảng-đại, biết rỏ triều ta rất có công-nghiệp nhứt với dân tộc An-Nam trong sự mở-mang bờ-cỏi rộng rải cho nước An-nam mới thành được một nước lớn, và lại nước Đại-pháp cũng giữ lời giao-ước với ta không khi nào thay đổi, lúc ấy mới nghinh đức Tiêu-hoàng-khảo cảnh tôn Thuận-hoàng-đế mà lập lại để cho An-nam có chủ, lúc đức

Tiên-hoàng khảo ta tức Hoàng-đế-vị, năm Ất-dậu, tây lịch năm 1885 mới nhất định ký tờ hòa-ước trong năm 1884 rồi mới thi hành tự đó; đức Tiên-hoàng-khảo ta rỏ biết nước Đại-pháp là văn-minh phú-cường nhứt tại Au-châu, vã lại nước Đại-pháp lây sự nhân đức mà đãi nước ta có nhiêu điêu rât là vinh-dự, cho nên ngài mới ngự-giá thân-chinh, dẹp an những các đảng loạn trong nước, từ ây đức Tiên-hoàng-khảo ta mới lây sự thành-tín giao-hảo với nước Đại-pháp và Bảo-hộ chánh-phủ rât là thân-ái, sự thân-ái với nước Đại-pháp của đức Tiên-hoàng-khảo ta, là ngài chủ ý trông-cậy nước Đại-pháp dắt-dìu nước ta lên đàng văn-minh cho khỏi sự thua kém trong các nước Á-đông đã cường-thạnh, thời sự cao-minh sự thành-tín, và sự công-nghiệp của đức Tiên-hoàng-khảo ta, nước Đại-pháp đã biết rỏ ràng, cho nên qua năm Đồng-khánh Mậu-tý tam-niên, tây lịch năm 1888 đã sắc hạ, qua năm Đồng-khánh tứ-niên Kỷ-sửu là 1889 thời ngự-giá qua nước Đại-pháp để mà tỏ sự giao-hảo của nước ta đôi với Đại-pháp, đã lâu dài, sau nữa ngài tỏ ra sự thành-tín với nước Đại-pháp, lại nhân đó đặng Ngài khảo-cứu những các sự văn-minh của nước Đại-pháp rồi khi Ngài hồi loan, đặng mà hợp đồng với Bảo-hộ chánh-phủ để mà tiên-dẫn dân ta lên đàng văn-minh ; nhưng chẳng may trong nước ta vì vận hội chưa đi tới được, cho nên năm Đồng-khánh tam-niên Mậu-tý, về tháng chạp ngày 27 là tây lịch 1889 tháng giêng ngày 28 đức Tiên-hoàng-khảo ta long ngự thượng-tân, thành ra việc Ngài ngự-giá qua nước Đại-pháp không được như nguyện của Ngài, mà cũng mât sự hy-vọng của dân ta hồi đó.

Năm đức Tiên-hoàng-khảo băng, thời ta đang còn xung-âu, chỉ mới 4 tuổi, nên chi hai nhà nước phải lập qua dòng khác, lên ngôi kế-thống là vua Thành-thái, song vua Thành-thái làm vua 19 năm không giữ theo thạnh đức, không lo phụng Tôn-miêu cho chí thành, không chăm nom đên việc quốc-chánh, dân-chánh, nên chi hai nhà nước bỏ vua Thành-thái mà lập-vua Duy-tân, lúc lập vua Duy-tân chỉ mới 8 tuổi, Bảo-hộ chánh phủ cũng có ý tập rèn cho đủ tư cách để mà cai-trị trong nước khi lớn khôn, ai ngờ lại gặp lây câu: hữu thị phụ tât hữu thị tử, vua Duy-tân sinh lòng tàn hại mà phiên-biên, một chút nữa Tôn-miêu Xá-tắc của ta gân khuynh-nguy, nhân cũng may Bảo-hộ chánh-phủ dẹp yên đảng đó, rồi thời bỏ vua Duy-tân, hồi đó là năm 1916 Bính-thìn, lúc ây nước Đại-pháp với Bảo-

hộ-chánh-phủ biết rỏ nước ta lâm gì cũng phải có quân-chủ mới hiệp lòng dân, mà lại giữ theo lời đã y ước với nước ta khi trước, nên chi Đại-pháp Bảo-hộ chánh-phủ với Triều-đình nghinh ta nhập thừa đại thống, lúc ta tức Hoàng-đế vị cải Khái-định nguyên-niên, năm bính-thìn tháng tư ngày 17, là tây lịch năm 1916 tháng 5 ngày 17.

Thử thời ta lên ngôi Hoàng-đế, lúc đó nước Đại-pháp đương hửu-sự, ta vẫn nối theo gương của đức Tiên-hoàng-khảo ta trước, cho nên ta phải giữ theo thạnh-đức của ta để phụng Tôn-miếu, ngự thiên-hạ mà lại rất thành tín với nước Đại-pháp cũng như đức Tiên-hoàng-khảo ta, cho nên lúc ta lên ngôi, ta vẫn tận hành nghĩa vụ với mẫu-quốc mà lo những các sự mẫu-quốc đã cần dùng đến ta: về sự mộ binh, mộ thợ đem qua mẫu-quốc, làm những công trái để giúp chổ chiến-trường.

Còn việc triều-chánh ta vẫn chăm lo chân-chỉnh lại, từ triều-nội cho đến chư địa-phương, tuy là chưa được mười phần chân-chỉnh, song quốc-chánh với quan-trường cũng đã chỉnh-đốn hơn hai triều vua mới rồi.

Bởi thế cho nên nước Đại-pháp và Bảo-hộ chánh-phủ thấy ta rất là tiêu-y hán-thực, lo chữ mục lân cho tận kỳ thành tín, và lo tôn-miếu triều-đình được chân-chỉnh lại, lo cho quốc-dân ta cho được tân bộ về tương-lai, cho nên Đại-pháp với Bảo-hộ-chánh-phủ rất tín dụng ta, mà thương kính ta, lại giúp cho ta đủ các tư-cách theo lối Quân-quyền cho nên phần ta mà đối với nước Đại-pháp Bảo-hộ chánh-phủ, thiệt là khi nào nghĩa bất khả khứ.

Ngày nay nươc Đại-pháp với Bảo-hộ-chánh-phủ tín ái ta, mà giúp ta có được sự danh-giá là ta cũng nhờ thần dân có lòng ái-đái ta, mà nghe theo lời ta đều thảy trung-thành với nước Đại-pháp, mà tận hành nghĩa-vụ như ta, vậy là ta rất vinh-hạnh về sự ta nhờ Quốc-dân ta làm cho ta được sự danh-vọng, vả lại từ ta tức-vị cho đến bây giờ đã đến 7 năm, nhưng mà mấy năm trước có việc âu-chiến, nên chi hoàn-cầu thảy đều xao-động cả, nước thời phiến-loạn cách nầy, nước thời phiến-loạn cách kia, chỉ duy một nước An-nam là được bình-an vô-sự, không hề xao-động một thí gì, là cũng nhờ quốc-dân có lòng trung-thành với ta, biết nghe lời ta hiểu thị cho nên nước ta mới được yên-ổn nhứt trong hoàn-cầu từ đó cho đến nay, xem quốc-dân ta như vậy thời rỏ biết ta rất có nhiều hạnh-phúc mà nước ta cũng có hạnh-phúc lớn lao vậy.

Nhơn nay nước Đại-pháp là Bảo-hộ ta mới thắng trận khải-hoàn, trên hai năm nay, lại với trong nước ta, gặp lúc thừa bình, cho nên ta ngự-giá qua Đại-pháp để mà chúc mừng về sự thắng trận khải-hoàn và sau nữa đặng mà tỏ những các sự giao-hảo với nước Đại-pháp đã hơn 100 năm nay, trong lối thân-ái mật-thiết của hai nước Pháp Việt đề-huề và lại yết đức Giám-quốc Đại-pháp, Quốc-trưởng với Triều-đình các bậc đại-thần và các bậc triết-học danh-sĩ của nước Đại-pháp mà cám ơn những các việc Đại-pháp Bảo-hộ thi-thố cho nước Nam ta công-trình rất là trọng-đại ở tại nước ta; sau nữa đặng cho ta mục-kích những các lối văn-minh tài-trí của nước Đại-pháp đã sắp truyền-bá cho nước ta; rồi ta lại đi thăm tất cả các chỗ chiến-trường vừa rồi; ta lại đến các lăng-mộ những kẻ nghĩa-sĩ của nước Đại-pháp vị-quốc vong-xu; rồi ta lại đến mộ tiền quân-lính ta cho qua giúp nước Đại-pháp vì chữ đại-nghĩa mà tán thân tại đó, khi ta tới đó ta sẻ thắp một nén hương để mà an-ủy linh hồn những kẻ nghĩa-sĩ của nước ta, vì ta mà muôn ngàn năm hài-cốt vẫn tán tại đất Đại-pháp.

Sự ta ngự-giá qua Đại-pháp đã nhứt định-đến trung-tuần tháng 4 thời khải-hoàn, song về ngày nào sẻ có thông-lục theo sau, ta ngự-giá xuất-dương chuyến nầy, Ta chiếu theo lối các vua văn-minh Âu-châu, Ta không đem quan-quân đi hộ-tống nhiều, ở bên Bảo-hộ thì có quan Khâm-sứ PASQUIER, và quan Kiêm-đốc chư-phòng hộ-lý D'ELLOY tùy-giá; còn quan triều ta thời chỉ có một cơ-mật đại-thần với hai quan văn-thần hai quan võ-thần, với ba bốn tên Nội-các và thị-vệ tùy-giá thị-hậu.

Khi ta ngự-giá qua Đại-pháp, ta đem Hoàng-thái-tử Vĩnh-Thụy đi theo đặng ta ký thác cho Pháp-đình mà học-hành để cho được sự quảng-kiến-văn, may đặng ngày sau có đạt-đức thành-tài, để trước chủ-xương Tôn-miếu, sau nữa trị nước trị dân cho hiệp thời theo lúc ấy, mà lại thêm một sự thân-giao với nước Đại-pháp lại càng vững-bền lâu dài ra nữa, Hoàng-thái-tử Vĩnh-Thụy đã được 10 tuổi, Ta vẫn giáo-dục lễ-nghi, cũng đã đủ khuôn-phép, Ta lại cho Phụ-đạo dạy học chữ Hán đã hơn bốn năm rồi, nay Ta đem Hoàng-thái-tử đi theo Ta qua học ở tại quí-quốc thời Ta có cho phụ-đạo đi theo đặng mà dạy-giữ theo lối cang-thường luân-lý của nước ta và tập rèn thêm trong lối nho-học để ngày sau cho hiệp chánh-lạnh trong nước ta.

Còn sự Ta ngự-giá qua Pháp-quốc chuyên nầy thời Ta tưởng cũng có sự ảnh-hưởng cho quốc-dân ta bây giờ, mà lại ảnh-hưởng cho cuộc tương-lai, thời khi Ta đã khải loan rồi, những các việc điển-lễ và quốc-chánh dân-chánh đã có Cơ-Mật các đại-thần thương đồng với quan Quyền Khâm-sứ Kinh rồi tâu đạt Lưởng-cung thỉnh chỉ rồi lục hành còn những sự chi quan-trọng mà cấn-kíp phải làm, thời gio quan Quyền Khâm-sứ điện qua quí-quốc cho quan Khâm-sứ Pasquier hộ-giá thương bàn với Ta đều hiệp ý, khi ấy được phúc chuẩn y, rồi mới được thi-hành, còn những sự gì quan-trọng mà không cấn-kíp thời sẻ đợi khi ta hồi loan sẻ định làm ; còn những các hạng Bửu, Tỷ thời ta chỉ đem theo ; một cái Đại-nam Hoàng-đế chi tỷ, một cái hành-tại chi tỷ, một cái Khải-định thấn-hàn, một cái ngự-tiên chi bửu, một cái văn-lý mật-sát, một cái Vương-mạng-bài, một cái Ngự-tiến sắc-mạng bài ; còn bao nhiêu Bửu-tỷ dâng lại Lưởng-cung, hoặc khi nào Bộ Nha nào phải hành dụng bửu-tỷ gì thời phụng phiên ký tâu Lưởng-cung lánh toản hàm hội đồng đương văn-võ-trực-thần với khoa-đạo, Nội-các, Thị-vệ phụng khai kim-quĩ mà hậu-dụng, xong rồi trích Hoàng phong niêm chí cấn-mật để toản-hàm mà tân nạp. Còn theo lệ thời khi ta hành-tái phải mang lưu Kinh đại-thần, nhưng mà ta ngự-giá qua Đại-pháp đến trên 5 tháng mới hồi-loan, thời Ta chuẩn cho các Cơ-mật đại-thần luân chuyển với văn-võ, Khoa-đạo trực-thần mà túc trực ; còn Điện-đài thành-trì ở ngoài đã có Đề-đốc Hộ-thành suất quân tuần-phòng canh-thú, còn tại nội thời do Thông-quán thị-vệ đại-thần suất thân-binh, tuần-binh canh-thú nghiêm-mật ; và trước khi Ta khải-giá trước bộ Lễ nêu phải nghi nghi chú và chỉnh bị lễ-phẩm mà kỳ-cáo Triều-miêu, Thái-miêu, Hưng-miêu, Thế-miêu, và lễ bái-yết Lưởng-cung.

Những các lời dụ ngử của ta đây, trước thông-lục nội-ngoại thấn-dân đều tuân tri ; Khâm thử.

Năm Khải-định thứ 7 tháng 2 ngày 15

Cơ-Mật cung-lục

Ngày 20. – Viện Cơ-Mật tâu xin chuẩn cho các quan tỉnh về Kinh thỉnh-an trước khi Ngự-giá khải loan và cho lưu lại để tiễn giá. Trước phiên phụng Châu-phê rằng : « Cứ như viện « Cơ-Mật tâu xin cũng phải, vậy cho thương tòa thi hành. Duy « chuẩn cho 5 ngày trước khi Khải loan nhứt tề về Kinh thỉnh-an « và ở lại chờ khi tiễn giá xong rồi cho lưu lại một hai ngày « rồi đều về tỉnh-lỵ. Khâm thử. »

Ngày 28. — Hoàng-Thượng châu dụ rằng : « về việc Hoàng-thái-tử xuất dương đi học, trong lời dụ Ngự giá sang tây, ta đã nói rõ. Duy Thái-tử tuổi còn trẻ, e rằng theo học-vấn của Âu-Châu lâu ngày thời quên mất cái học-vấn của Á-Đông đi, sau nầy thành-tựu sao được hoàn toàn. Vậy nên chuẩn cho Lê-nhữ-Lâm hiện hàm Hường-lô-tự-thiêu-khanh sung chức Giảng-tập, được thăng thự hàm Thái-thường-tự-khanh sung chức Phụ-đạo chữ Hán. Ngươi sẻ phụng Hoàng-thái-tử sang tây, khi rãnh giờ tây-học, thời đem nho-học mà giảng bàn cùng Thái-tử, cốt làm sao ngày sau Thái-tử thành-tài đạt-đức, thứu-nghệ tinh-vi, khi học xong trở về được thỏa lòng trông nom, ngươi đi phải gắng lây thay, đừng sai lời Trẩm dạy. Còn người theo hầu Hoàng-thái-tử thời chuẩn cho Hồ-Trình hiện đương làm Viện-trưởng Thượng-trà được lây bản-hàm bổ lãnh chức Tứ-đẳng-thị-vệ ; Hoàng-Đông thuộc về ngạch thân-binh hầu thường là kẻ hầu hạ quen thuộc, chuẩn thọ chánh bát-phẩm bổ lãnh ngủ-đẳng thị-vệ, đều cho biệt ngạch để theo hầu Thái-tử, cho khuây lòng nhớ tưởng. Vậy giao cho bộ Lại và bộ Binh sớm thương tòa thi hành, « Khâm thử ».

Tháng ba, ngày 1 — Phụng châu-dụ : « Sự Trẩm Ngự giá sang tây trước đã tuyên dụ ban bố cho Quốc-dân đều biết, duy về phần các tôi hộ tùng thời chưa có minh-chỉ. Vậy nay chuẩn cho : quan Đông-các đại-học-sĩ quản lãnh Lại bộ thượng-thư sung Cơ-Mật viện đại-thần Phúc-môn bá Nguyễn-hữu-Bài sung làm quan Hộ-giá đại-thần, về Võ-ban Hộ-giá thời chuẩn cho quan Thống-Chế lãnh Kinh-binh tả-tam vệ Chưởng-vệ là Nguyễn-hữu-Tiến và Chưởng-vệ sung quản-lãnh Thị-vệ Ngự-tiền Võ-hộ-giá là Bửu-Trác sung làm, về văn ban hộ-giá thời chuẩn cho quan Thự Tham-tri Kiêm-nhiệp Tôn-nhân-phủ Tả-tôn-khanh là Bửu-Phong và Thái-thường-tự-khanh hiện sung Ngự-tiền Thông sự là Thái-văn-Toản nay chuẩn cho Thự-Tham-tri nhưng sung Ngự-tiền Thông-sự sung làm. Còn các thuộc-viên theo hầu Ngự-giá, về phần Nội-các, Thị-vệ và Cẩn-tín thời sẻ có sắt chọn riêng, Khâm thử.

Ngày 15. — Bộ Lễ tâu về các sự-nghi khi Ngự-giá khải-loan và hồi-loan có chia ra các khoản như sau nầy : Bộ tôi xin tư cho phủ Thừa-thiên và tỉnh Quảng-nam phải dự trước thương tòa để sữa lại kiểu-lương đạo-lộ cho được bền-chặc sạch sẻ và trước ngày khải-loan một ngày, phủ Thừa-thiên và tỉnh Quảng-nam đều phải chỉnh-bị lễ-phẩm thiết đàn lễ thần Luyện-lộ một diên.

2° Bộ tôi xin tư cho Nha-hộ-thành, phủ Thừa-thiên và tỉnh Quảng-nam đều dự trước thiết hương án ở duyên đô để bái-hạ;

3° Bộ tôi tư cho tỉnh Quảng-nam dự sức viên-binh kính đem tàn, lọng, nghi-trướng, cờ, trống, và nhá-nhạc ở gare Hàng chỗ Ngự-đình xe để kính nghinh-giá và tống giá. Đến ngày hồi-loan cũng chiêu lễ nghinh tống như trước.

4° Trước khải-loan ba ngày kính trần-thiết lễ phẩm ở Triệu-miếu, Thái-miếu, chánh-án Hưng-miếu rồi do các tôn-tước Khâm mạng thay làm lễ kỳ-cáo.

5° Trước khải loan hai ngày phụng Hoàng-Thượng cung-nghệ Lưởng-tôn-cung làm lễ Thĩnh-an năm lạy.

6° Trước khải-loan một ngày phụng thiết thường-triêu ở điện Cần-chánh, rồi trước thời Hoàng-thái-tử và quan viên tùy giá làm lễ bái mạng; kế đến Hoàng-thân và văn võ ân quan và các tôn-tước từ tam phẩm trở lên, cùng các quan Phò-mã đều làm lễ tống giá. Làm lễ xong, phụng ngự vào Nội-đình các bà Nội-cung, Công-chúa về tiên-triêu, và kim-triêu làm lễ tống giá.

7° Đến ngày khải-loan thời xin treo Hoàng-kỳ và các thứ khánh-hỷ kỳ ở trên kỳ-đài, các cửa thành cũng đều treo cờ lại từ cửa Ngọ-môn đến nhà Gare Huê đều bày Lộ-tât chỉnh-túc, Hoàng-thành và văn-vỏ ân-quan thời trước chực ở Gare để tống giá; Hoàng-thái-tử và quan-viên hộ-giá thời chực trước ở Tả-vu chờ theo ngự-giá; văn thuộc viên và vỏ thuộc viên thời quì ngoài cửa Ngọ-môn mà tống giá.

8° Khi Ngự-giá khải-loan, xin chuẩn cho Hoàng-thân cùng văn-vỏ ân-quan (trước cho viện Cơ-mật chọn rồi dân phiên tâu đổng-tât) đi theo vào Hàng và Sài-gòn để tống giá, đến khi hồi-loan lại đi nghinh giá.

9° Những sự-nghi dọc đàng hoặc khi đi khi nghĩ đều do quan Hộ-giá đại-thần thỉnh chỉ mà tuân làm.

10° Sau khi khải-loan nếu gặp các lễ kỵ, Hưởng ở Miếu, Điện Liệt-thánh thời tờ chúc-văn xin do Nội-các thiết án và mặt thạnh-phục kinh-cẩn phụng điện Ngự-danh;

11° Sau khi khải-loan thời những phiên sớ và tâu chương của các Bộ, Nha, cùng các quan đại-thân viện Cơ-mật, các quan Trực-thân văn-vỏ và Khoa-đạo, đều tuân theo lời châu-dụ mà làm;

12° Khi Ngự-giá hồi-loan cái sự-nghi nghinh giá cũng đều chiếu như cách tống giá khi trước mà làm theo;

13° Khi Ngự-giá hồi-loan rồi sẻ phụng thiết đại-triều ở Điện Thái-hòa làm lễ Khánh-hạ;

14° Khi ngự-giá hồi-loan sẻ định ngày lành phụng ngự-giá làm lễ Thỉnh-an Lưởng-tôn-cung.

15° Khi ngự-giá hồi-loan sẻ chọn ngày lành làm lễ cáo tạ Liệt-miếu.

Trước phiên phụng châu-phê rằng: « ỵ cho lời xin và lục ra để thi-hành, duy trong phiên thiếu một khoản phát đồng thinh, (1) vậy nên thêm khoản ây cho hợp ». Khâm-thứ.

Ngày 20. — Viện Cơ-mật phiên liệt các quan văn-vó ở kinh xin lảnh chỉ để chọn người đi tiển-giá. Phụng châu-phê rằng: « Trăm quan đều làm tôi ta, há có tư ỷ với người nào mà ngăn tâm lòng trung ái của các tôi ư? vậy chỉ định cho trình hạn rằng đi tiển giá đến Hàng thời chuẩn cho một viên Đại-thần và các bộ nha thời một nha hai người mà thôi, giao cho viện-thần tự chọn cho hợp tình lẻ, còn đi theo đến Sài-gòn thời vì dưới tàu thủy không còn chỗ, huống chi ta trú tất ở Sài-gòn cũng không bao lâu, vậy nên chỉ chuẩn cho một viên Đại-thần Cơ-mật đi theo, còn ngoài ra đều chuẩn miển cả. Duy phụng ỷ-chỉ Lưởng-tôn-cung cho quan Quản-lý thị-vệ Ngự-tiền-văn-hộ-giá là Nguyễn-hữu-Tỷ và phụng ỷ-chỉ Tiên-cung cho quan Tá-lý Lễ-bộ là Dương-quan-Lược đều đi tòng Giá đến Sài-gòn, vậy nên chuẩn cho dự trước thương tòa để các viên ây kiệp nhận giây tàu mà đi » Khâm-thứ.

Ngày 22. — Viện Cơ-mật phúc tâu về sự dự biên các tờ cập-chỉ, kim-khánh, kim-tiên, và kim-bội để đem theo dùng trong khi ngự-giá sang tây. Cập-chỉ về kim-khánh kim-tiên thời xin dự biên sẵn rằng:

« Hoàng-đế nước Đại-nam sắc cho. . .(họ tên chức tước). . .
« vì công nghiệp làm có nhiều đều lợi-ích cho công chúng,
« vậy nên thưởng cho. . .(kim-khánh hoặc kim-tiên). . .hạng. .
« (nhứt hoặc hạng nào). . . và thùy-anh để tỏ ỷ tôt. Khâm thứ ».

---

(1) Phát đồng thinh là đốt tiếng lói như tiếng súng khi vua ngự đại-giá thời trước kỳ đài có phát đồng thinh, cũng có gọi rằng: « phát ống lạnh. »

Kim-bội thời dự biên sắn rằng :

« Hoàng-đế nước Đại-nam.

« sắc cho. . .(họ tên). . . Quí phu-nhơn, vì dung-tư trang-tịnh,

« rất là người hiền-đức, vậy nên tặng cho kim-bội hạng. . . .

« và thùy-anh để tỏ ý tôt. Khâm thử ».

Phụng châu-phê rằng : chuẩn y như thức ây, và dự việc tinh ra 500 tờ cập-chỉ kim-khánh và kim-tiền, 500 tờ cập-chỉ ngân tiền, đều dùng ân Khải-định-thân-khuê không cần dùng ân viện Cơ-mật, về cập-chỉ kim-bội thời dự cập tính ra sô 100 tờ cũng đủ.

Tháng tư. — Ngày 3 viện Đô-sát tâu xin chuẩn cho quan chưởng-ân Võ-Thái, quan Ngự-sử Trần-văn-Nẩm đi tiễn giá đền Hàng còn quan Chưởng-ân Thân-trọng-Ngật, quan Ngự-sử Lê-khắc-Khuyên thời chờ đến ngày hồi-loan sẻ vào Hàn nghinh-giá.

Ngày 5. — Viện Cơ-mật tâu xin chuẩn cho quan Đại-thần Thân-trọng-Huê đi tiễn giá đền Sài-gòn và chọn một nha một hai viên đi tiễn giá đền Hàng, phụng kê như sau nây :

Quan Đại-thần Cơ-mật Hồ-đắc-Trung.

Quan Trung-Quân Hường-Thỏa.

Quan Thủ-hộ sứ Ưng-Cam.

Quan Thượng-thơ sung Tham-tá Cơ-mật Nguyễn-đình-Hòe.

Bộ-lại quan Tham-tri Phạm-Liệu.

Bộ Hộ quan Tham-tri Nguyễn-văn-Đàm.

Bộ Hình quan Tham-tri Ưng-An.

Quan Tham-tri Bộ Lễ Bửu-Thạch.

Bộ Công quan Tham-Tri Nguyễn-văn-Hiên.

Quan Thị-lang Bộ-Học Hồ-đắc-Đệ.

Quan Tế-tửu Quốc-tử-giám Lê-văn-Miêng.

Quan Hường-lô Tự-khanh Tạ-bá-Trác.

Quan Đại-thần Tôn-nhân Tôn-thất-Trạm.

Quan Hữu-tôn-khanh Ưng-Lễ.

Quan Cung-hộ Phó-sứ Bửu-Tháo.

Quan Thượng-thư sung Toản-tu sử-quán Cao-xuân-Tiêu.

Quan Thị-lang Nguyễn-viết-Song.

Quan Thị-lang Nguyễn-đình-Tiêng.

Quan Tá-lý Ưng-Chuẩn.

Quan Tham-tri Bộ Binh Ưng-Bàng.

Quan Thị-lang Ưng-Bàn.

Quan sung lý Nội-các Phạm-Hoàng.

Quan Hộ-lý Nội-các Nguyễn-Đôn.

Quan tạm phái viện Cơ-mật Nguyễn-

Ngày 6. — Quí tòa thương-định đến ngày 18 thời đem những các vật-hạng Ngự-dụng vào Hàn đến ngày 20 thời đức Hoàng-đế khải-loan vào Hàn.

Nội-các tâu xin chuẩn cho quan Tham-tá Hoàn-hữu-Hoan, Thị-độc Hoàng-nguyên-Thai, Thừa-chí Bùi-hữu-Hưu, Cung-phụng Ngô-hữu-Tạo đều đi tiền Giá đến Hàn, còn Thừa-chí Lê-viết-Tạo, Kiểm-thảo Nguyễn-tư-Hôi, Điển-bộ Hoàng-bá-Đàm thời chờ khi hồi-loan sẻ đi cung-nghinh.

Ngày 8. — Phủ-tôn-nhân tâu xin chuẩn cho hai vị Hoàng-thân là đức ông Tuyên-hóa-công, đức ông Hoài-ân-công và Tôn tước từ tứ phẩm trở lên ước 6 người đi tiền Giá đến Hàn.

Ngày 9. — Bộ Lễ tâu về khoản phát đồng-thinh và nghi-chú Ngự-giá, xin tham chiếu theo lệ ngự-giá bắc-tuần năm Thiệu-trị thứ 1 và năm Khải-định thứ 3 mà kể ra các khoản như sau nầy :

1· Phủ Thừa-thiên và tỉnh Quảng-nam dự trước chỉnh-đốn cầu đàng cho chắc chắn sạch sẻ và trước khi khải-loan một ngày Quan phủ Thừa-thiên thiết đàng tế Liễn-lộ, quan tỉnh Quảng-nam thiết đàng tế Phong-bá và Vủ-sư.

2· Trước ngày khải-loan thời Nha Hộ-thành, phủ Thừa-thiên và tỉnh Quảng-nam đều đốc-sức đặt hương-án bái-hạ dọc đàng: Từ cửa Ngọ-môn (cửa Thượng-tứ) thời do nha Hộ-thành, từ cửa Đông-nam đến Gare Lang-cô thời do phủ Thừa-thiên, từ Gare Lang-cô đến Hàn thời do tỉnh Quảng-nam.

3· Y như khoản thứ 3 tờ phiên ngày 15 tháng 3.

4· Trước ngày khải-loan 3 ngày (tức ngày 17) khi tảng-sáng trần thiết Lễ-phẩm ở Triệu-miếu, Thái-miếu, Hưng-miếu, Thế-miếu và trước sau các miếu thời bày sắn tàn, lọng, lổ-bộ, nghi-trướng nhả-nhạc do bổn viên Tôn-tước khâm mạng đều mặc triều-phục làm lễ kỳ-cáo, (làm lễ nhứt hiến, có tán xướng, không chúc văn, khi quì xuống dâng rượu thời viên Khâm-mạng mật cáo rằng: nay phụng ngự-giá sang tây, định đến ngày 20 khải-hành, kính tâu đồng-giám, cẩn-cáo.)

5· Trước ngày khải-loan 2 ngày (ngày 18) tám giờ sáng, phụng Hoàng-thượng ngự áo rộng vàng và khăn vàng từ Đại-nội đi đến Lưởng-Tôn-Cung làm lễ thỉnh-an năm lạy, Lễ-xong, Hoàng-thái-tử ở trên thềm, các quan tùy giá ở trước sân Lưởng-tôn-cung, đều làm lễ năm lạy. Rồi phụng Hoàng-thượng ngự về cung.

6. Trước ngày khải-loan một ngày (ngày 19) thiết thường-triều ở Điện cần-chánh, khi tảng-sáng, trước bày tàn, lọng, lỗ-bộ, nghi-trướng và nhá-nhạc ở trước sân, rồi Hoàng-thái-tử và các quan viên tùy-giá đều mặc phẩm-phục, Hoàng-thân, văn-võ ân-quan, các quan các tỉnh về tông-giá và Tôn-tước (từ tam-phẩm trở lên) Phò-mã đều mặc thường-triều ; các văn-võ hưu-quan và Công-tử đều mặc thạnh-phục, đều ra án ban đứng chờ, (Hoàng-thái-tử và Hoàng-thân đứng chờ trên Điện, văn-võ ân-quan, hưu quan và Công-tử trước thời chờ Tả Hữu vu, gần đến giờ thời ra lập ban ở trước sân Điện) Đến tám giờ, Thị-vệ ký tâu, phụng Hoàng-thượng ngự khăn vàng áo rộng vàng thăng tọa, một viên ân-quan bộ Lễ ra sân quì tâu rằng: « Nay Hoàng-thái-tử và các viên tùy-giá, xin làm lễ bái-mạng » tâu xong, khâu đầu lui ra, rồi Hoàng-thái-tử và các quan tùy-giá đều làm lễ bái-mạng 5 lạy, lễ xong lại ra lập ban, một viên ân-quan bộ Lễ lại ra sân quì tâu rằng : tâu, nay Hoàng-thân, văn-võ ân-quan, Tôn tước và Phò-mã xin làm lễ tông-giá. » Tâu rồi khâu đầu lui ra, rồi Hoàng-thân, văn-võ ân-quan và các quan các tỉnh về tông-giá cùng Tôn-tước, Phò-má đều án ban làm lễ tông-giá 5 lạy, lạy xong lại ra lập ban, rồi văn-võ hưu-quan và công-tử đều ra làm lễ tông-giá 5 lạy. Lễ xong rồi, phụng Hoàng-thượng ngự vào Đại-nội, rồi các bà Nội-cung và Công-chúa lạy làm lễ tông-giá, còn trăm quan thời đều lui ra.

7· Đến ngày khải-loan (tức ngày 20) khi tảng sáng treo cờ vàng và các sắt cờ khánh-kỳ ở trên kỳ-đài, các cửa thành cũng đều treo cờ lại từ cửa Ngọ-môn đến Gare Huê bày lộ-tât, do bộ Binh dự sức viên-biên đều mặc nhung-phục, đem các hạng cờ sắp hầu hai bên nhà Gare, do sở Thị-vệ dự sức đem mã-kỵ và xe-ngựa tứ-mã, hoặc xe-điện hầu chực ngoài cửa Đại-cung-môn, quan Đại-thần viện Cơ-mật đều luân-chuyển cùng văn-võ khoa-đạo Trực-thần chiêu lệ ứng chực ; Hoàng-thái-tử thời chực trên điện Cần-chánh, các quan tùy-giá thời chực ở dưới Tả Hữu vu, Hoàng-thân, văn-võ ân-quan và các quan về tông-giá đều mặc nhung-phục, văn-võ hưu-quan đều mặc thạnh-phục ra chực trước ở nhà Gare Huê, văn võ thuộc viên, thuộc-tiêu đều mặc triều-phục chia ra tả hữu quì ngoài cửa Ngọ-môn. Đến giờ, Thị-vệ ký tâu phụng Hoàng-thượng ngự cát-phục do cửa giữa Đại-cung-môn ra rồi ngự lên xe, Hoàng-thái-tử cũng lên xe, đi có tiền-đạo, hậu-hộ sau có các quan tùy-giá hầu theo, ngự đến cửa giữa Ngọ-môn thời ngoài Kỳ-đài phát lạnh 7 tiếng,

đến Gare thời Hoàng-đế xuống xe vào nghỉ trong nhà Gare đã do phủ Thừa-thiên trần-thiết ngự-ỷ và Thị-vệ trần-thiết tọa-ỷ của Hoàng-thái-tử một lúc, Hoàng-đế ngự lên xe hỏa khải-hành. — khi ấy phát lạnh 21 tiếng. — Hoàng-thái-tử và các quan tùy-giá, các quan tông-giá đều đi theo, còn Hoàng-thân văn-võ ân-quan và các quan tỉnh về tông-giá cùng văn-võ hưu-quan đều làm lễ tam-khâu rồi lui về. Những sự-nghi ở Kinh thời chiêu theo lời Dụ-ngứ mà làm, còn sự-nghi ở đô danh, thời do quan Hộ-giá đại-thần tỉnh chỉ tuân mà làm. Khi Hoàng-thượng đến Gare Hàn thời phát hạ pháo 21 tiếng, các quan tỉnh đàng và các quan phủ huyện tỉnh Quản-nam đều mặc triêu-phục hoặc phẩm-phục quì trước án bái-hạ làm lễ nghinh giá; Hoàng-thượng ngự vào tòa Đốc-lý nghỉ một lúc, rồi Hoàng-thái-tử và các quan tùy-giá, các quan tông-giá, cùng các quan tỉnh Quản-nam đều mặc thịnh-phục làm lễ thỉnh-yên, khi Hoàng-thượng lên tàu hỏa nhỏ phát hạ pháo 21 tiếng, Hoàng-thái-tử và các quan tùy-giá cùng các quan tông-giá đến Sài-gòn đều theo hầu, các quan tông-giá đến Hàn và quan tỉnh Quản-nam đều mặc nhung phục ra đưa đến chỗ tàu lớn đậu, khi Hoàng-thượng lên tàu lớn rồi, các quan đều làm lễ tam khâu, chờ tàu nhỏ neo thời các quan tông-giá đến Hàn đều lui lại lên bờ, rồi đi xe hỏa về Kinh. Khi Hoàng-thượng ngự đến Sài-gòn thời Hoàng-thái-tử và các quan tùy-giá, các quan tông-giá đến Sài-gòn đều mặc thạnh-phục đi vào chỗ ngài trú-tất làm lễ thỉnh-an; đến khi Hoàng-thượng lên tàu lớn sắp khải-hành, thời các quan tông-giá đến Sài-gòn đều mặc nhung-phục làm lễ tam-khâu, lễ xong, rồi tàu khải-hành, các quan thời đi tàu-thủy hoặc xe-hỏa về Kinh.

8· Khi ngự-giá hồi-loan thời các sự-nghi nghinh-giá đều chiêu như khi tông-giá mà làm.

9· Khi ngự-giá hồi-loan rồi sẻ phụng Hoàng-thượng chuẩn định thời khắc đến làm lễ thỉnh-an Lưởng-tôn-cung, lễ xong, ngài ngự về cung, Hoàng-thân văn-võ ân-quan đều mặc thạnh-phục đến lâu Kiên-trung kính làm lễ thỉnh-an, rồi sau sẻ định ngày thiết đại-triều ở Điện Thái-hòa làm lễ Khánh-hạ; còn như lễ cáo tạ Liệt-miêu thời đến khi ấy sẻ do bộ Lễ tư cho Khâm-thiên-giám chọn ngày tâu lên hậu chỉ.

Phiên nầy khâm-phụng châu-phê rằng: « chuẩn y lời xin, duy về khỏan sáng ngày 17 kỳ cáo Liệt-miêu thời sắc cho bộ

Lễ phải sắm sửa hương-đèn để đến 4 giờ chiều hôm trước Trẩm sẻ cung-nghệ Thê-miêu làm lễ chiêm-bái.

Ngày 10. — Nội-các tâu xin đến sáng ngày 18 xin lãnh tỏa-hàm (hàm để chìa khóa) rồi hội-đồng với Thị-vệ mở Bửu-quĩ (tủ) lánh ra các Bửu-tỷ (ấn) giao cho các viên Thị-vệ đi hầu giá phụng nhận, để đến khi Ngự giá đem theo hầu ; và xin ngày 14 thời hội-đồng với Cơ-mật và Thị-vệ in sẵn Hoàng-phong 1000 phiên giao cho Các-thuộc tùy-giá nhận giữ, để lâm thời dùng về việc hầu Bửu, và xin chiếu theo lời sắc năm Minh-mạng thứ 16, xin soạn các thứ sách tự-điển, vận-phú và Hải-quốc-đồ-chí để đem theo lâm thời phụng Ngự lám, và xin tư cho bộ Hộ sắm viết, giấy, son và mực để đem theo lâm thời Ngự dụng.

Phụng châu-phê : « y và giao bộ Hộ tuân làm. »

Khâm-thử.

Hoàng-thượng sắc rằng : « Trích một phần cấp chi kim-khánh 1000 tờ, kim-bội 1000 tờ, kim-tiền 500 tờ, long-tinh 480 tờ và ngân-tiền 400 tờ đem qua thành Paris ; còn một phần nữa kim-khánh 150 tờ, kim-bội 50 tờ, long-tinh 20 tờ, kim-tiền 50 tờ và ngân-tiền 100 tờ thời đem theo dùng trong khi đi tàu ».

Khâm-thử.

Ngày 12. — Quan Hộ-giá-đại-thần Nguyễn-hữu-Bài tâu xin nhận một cái Ấn « Hộ-giá-đại-thần » và một cái ấn « Cơ-mật-hành-tại » để đem theo dùng trong khi làm việc ; và xin giao công-việc bộ Lại cho quan Tham-tri Phạm-Liệu và quan Thị-lang Nguyễn-viết-Song, giao việc bộ Hộ cho quan Tham-tri Nguyễn-văn-Đàm và quan Thị-lang Nguyễn-đình-Tiên quyền-chưởng ; và xin đem theo viên Hành-tẩu bộ Lại là Hàn-lâm-viện Tước-tác Nguyễn-hữu-Thúc làm Từ-bàn, viên Nguyên Thông-sự sở Thương-chánh là Trần-Tùng làm tùy-phái để theo giúp việc.

Ngày 13. — Viện Cơ-mật tâu xin chuẩn thêm quan-viên các Bộ nha đi tiễn Giá đến Hàng và trong có một hai người xin đi tiễn giá đến Sài-gòn. Số người như sau nầy :

Quang-lộc-tự-khanh Võ-văn-Chât.

Lang-trung Phan-huy-Tùng.

Hường-lô tự-khanh Nguyễn-hữu-Lử.

Quang-lộc-tự-thiêu-khanh Trần-đình-Châu.

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE IMPRIMÉS R F

Lang-trung bộ Lại Phạm-đăng-Hòe.

Lang-trung bộ Lễ Trương-triệu-Bích.

Lang-trung nội-vụ Tôn-thất-Hoánh.

Viên-ngoại bộ Lại Hoàng-hữu-Tô,

Viên-ngoại bộ Lễ Hoàng-văn-Khải.

Viên-ngoại bộ Binh Nguyễn-đình-Quan.

Hành-tẩu Cơ-mật Thị-giảng Trần-trinh-Cáp và Phạm-Nghĩ.

Thị-độc Hoàng-Kỵ.

Lang-trung bộ Binh Hồ-Luyện.

Lang-trung bộ Học Võ-nhị-Cát.

Khâm-thiên-giám chánh Phan-cảnh-Cung.

Viên-ngoại bộ Hộ Nguyễn-văn-Giá.

Viên-ngoại bộ Học Chu-văn-Hòe.

Viên-ngoại bộ Công Lương-doãn-Nguyên.

Hành-tẩu Cơ-mật trước-tác Lê-Ngô.

Thừa-chỉ Trịnh-hữu-Thăng

Ngày 16. — Bộ Lễ tâu rằng : viên Tăng-cang chùa Thiên-mụ là Trương-văn-Luận, Tăng-cang chùa Diệu-đế là Hồ-hữu-Vinh có bẩm xin đêu đến sáng ngày 20 khai kinh ở các chùa ấy làm lễ chúc-hộ cho đến ngày hồi Loan mới thôi, Khâm-phụng Hoàng-thượng phê cho.

— Bộ-Lễ tâu rằng : nay nhân có hai lễ lớn : Hoàng-thượng ngự giá sang Tây và sách lập Hoàng-thái-tử, các tỉnh-thần ở Bắc-kỳ có hợp ủy quan Hiệp-tá-đại-học-sĩ lãnh Tổng-đốc về hưu-trí là Hoàng-huy-Tường làm đại-biểu cho các quan toàn-kỳ đem phẩm-nghi (bức trướng thêu, 4 bức liễn thêu, 6 bức nệm thêu hình tròn, 6 hộp chè ướp sen) và một tập hạ-biểu cung tiến. Khâm phụng Hoàng-thượng châu-phê rằng : « Trẩm xem hiện-trạng xứ Bắc-kỳ cũng được yên-lặng các quan-viên Toàn-kỳ đêu được yên-dật, ấy là nhờ về đâu ? vừa, gặp hội nầy có điển-lễ quan-trọng, há lại không có một hai viên hiện-chức sung làm đại-biểu mà chỉ chọn một viên quan già nhà nước đã cho về nghỉ. Trong sách có câu rằng : « Nghi-bất-cập-vật-viết-bất-hướng », vậy bộ Lễ phải đem những phẩm-nghi hiện dâng giao trả lại, còn như Hoàng-huy-Tường là viên lão-thần mà có nhiệt thành nhận chức đại-biểu, Trẩm khen cho có lòng trung-ái, vậy thưởng cho một đồng kim-tiền và thùy-anh để tỏ sự khuyên-khích, giao Nội-các lục cho viện Cơ-mật và bộ Lễ tuân làm ».

Khâm-thứ.

Tiếp Quí-tòa phúc tư về kỳ tàu ngự-giá xin đổi lại đến 3 giờ chiêu ngày 24 ta (tức là ngày 20 tây) mới từ cửa Hàng khải-hành. Những các nhực kỳ về lễ kỳ-cáo Liệt-miếu, bái-yết Lưởng-cung và thiết-triều thời bộ Lễ dâng phiên xin chiêu theo nhực kỳ trong nghi-chú đã phụng chuẩn y mà tuân làm.

Ngày 19. — Viện Cơ-mật tâu rằng : « các quan tinh-thần về Kinh tiễn-giá là Võ-Liêm, Trần-đình-Bá, Ưng-Dinh, Nguyễn-khoa-Tân, Tôn-thất-Đàn, Tôn-thất-Tê, Nguyễn-đình-Hiên, Nguyễn-văn-Trình, Hoàng-Kiêm, Ngô-đình-Khôi, Hà-thúc-Du, Võ-đôn-Luân và quan phái-viên Bắc-kỳ là Hoàng-huy-Tường đều xin theo tiễn giá đến Hàng và xin ủy quan Thự-hiệp-tá-đại-học-sĩ lãnh Tổng-đốc Bình-phú Võ-Liêm đi đàng bộ vào Sài-gòn tiễn giá ; lại có quan Bố Bình-thuận là Tôn-thất-Chứ điển về xin đi vào Sai-gòn nghinh giá và tiễn giá, lại quan Viên-ngoại bộ Lại là Hoàng-hữu-Tô tình-nguyện xin cùng với quan Lang-trung bộ Hộ là Nguyễn-hữu-Lữ, đều đi đàng bộ vào Sài-gòn tiễn-giá.

Ngày 20. — Nội-các tâu xin chuẩn cho bắt đầu từ ngày 21 thời đình-bãi không dâng phiên chương tấu của các bộ nha nữa, để Thánh thể được nghĩ thong thả ; Trừ ra cái việc gì có quan-khẩn thời mới dâng. Trước tờ phiên ấy khâm phụng châu-phê rằng : « quan Khâm-sứ có tâu rằng tiếp được điện tín thời chiếc hỏa-thuyền định đến trước cửa Hàng một ngày, nghĩa là muốn nghinh tiếp Trẩm xuống tàu trong khi ban ngày cho trọng sự-thể. Vậy nên đến 7 giờ rưỡi ngày 24 thời khải loan, đến 3 giờ thời xuống tàu cho kịp thời khắc ». Khâm-thử.

— Khâm phụng ban-cấp tiền gia-cấp và y phục cho các quan viên hộ giá tùy giá và gia ân ban tiền cho các viên Nội-các, Thị-vệ và Cấn-tín đi tùy giá mỗi người 50 đồng để sắm sửa đồ hành lý.

QUYỂN THỨ HAI

(Từ Khải Loan đến khi sang đến thành Marseille)

Tháng tư ngày 24. — 6 giờ rưỡi sáng Ngự-giá khải-hành. Phụng Hoàng-thượng ngự xe tứ-mã, có đội mã-kỵ đi tiền-đạo. Khi ra cửa ngọ-môn phát 9 tiếng lạnh. Hoàng-thái-tử và quan Khâm-sứ đại-thần, quan Đông-các đại-thần, các quan văn võ hộ-giá cùng các viên tùy-giá đều đi theo ; lại có các quan theo hộ tòng. Hai bên đàng ngự-lộ thời đều có đặt hương-án bái-hạ, trên kỳ-đài và các cửa thành các công sở đều treo cờ khánh-hạ, sinh-kỳ lợp dật, tư quản van trời, kẽ reo người mừng, quang-cảnh rất là hớn-hở vui-vẽ. Phụng Hoàng-đề xuất dương thật là một cái vận-sự rất mới của nước Đại-nam mà cuộc diện sau nầy cũng nhân đó mà có mở mang vậy.

Khi 7 giờ sáng, Ngự-giá đến gare Huê, đình-thần và các quí quan đều chầu tòng-giá, tiếng quân-nhạc, tiếng hạ-pháo, vang lừng trong một lúc. Phụng Hoàng-thượng ngự xe đặt biệt, Hoàng-thái-tử và các quan hộ-giá, tùy-giá, tòng-giá đều đi theo. 7 giờ 7 phút xe chạy, thành-môn phát pháo 21 tiếng, các gare hai bên đàng xe hỏa đều có trân thiết. 8 giờ 20 phút đến gare Nước-ngọt, xe dừng lại trong mây phút, phụng Hoàng-thượng ngự-lãm thớt voi mới bắt được (mây hôm trước chỗ ấy có một thớt voi sụp hầm bắt được hiện đương dụ tập, phụng ngự-giá đi kinh quá dừng xe lại xem, trên nhà Lâu-bằng chỗ gare ấy trân thiết có đề bốn chữ « Thái-bình-hữu-tượng » để tỏ ra ấy là một cái điềm lành) quan Vỏ-hiển-đại-thần theo chầu tòng-giá đến gare ấy lui về, từ ấy rồi xe chỉ hướng Nam, có trải qua chín cái hầm, núi cao nhấp-nhô, sắt biển mênh-mông, một dải hà sơn rành rành ở trong đồng-giám. Nhưng việc nên biên chép nhất, không kể là dọc đàng đều đặt lâu-bằng bái-hạ, mà xe ngự đến đâu, thời những dân ngư, tiều, nông và thương đứng chực hai bên vệ đàng, ai ai cũng tỏ lòng cung kính, cho đến trong bụi rậm, trên bải cát cũng thấy có người qui người lạy, cái quan cánh ấy nào phải có ai bắt buộc đâu, là vì lòng dân mà xui nên thế vậy. Xe đi đến địa-phận tỉnh Quảng-nam thời thấy nhà nào cũng treo cờ và treo đèn rất là rực rở, thoặt trông đến đã biểu lộ ra cái tinh thần tôn quân thân thượng của dân tộc Đại-nam từ xưa đến bây giờ.

Chín giờ 59 phút, đến cửa Hàng, xe dừng ở trước tòa Đốc-lý là một nơi đã trân-thiết để nghinh giá. Khi bây giờ tiếng nhạc-quân, tiếng pháo mừng vang lừng một cói, lễ nghinh tiếp rất là long trọng, phụng Hoàng-thượng ngự vào tòa Đốc-lý, các quan Tùy-giá, Tổng-giá, các quan tây và các quan hưu tỉnh Quảng-nam đều lần lược vào châu Thinh-An. Mười một giờ Ngự-thiện ở tòa Đốc-lý.

Hai giờ chiều Hoàng-thượng ngự xuống xà-lúp, súng mừng bắn hai mươi môt tiếng. Xà-lúp đi một lát, thời thấy ngoài cửa biển kia ẩn ước có một dảy sơn-thành đứng chắng ngang mà trên sơn-thành ấy thời vừa kéo lên một bức cờ vàng, dứa thêu rồng-xanh bay phập-phới ở dứa lưng trời, kẻ xa người gần điều hớn-hở báo nhau rằng ấy là chiếc tàu Porthos của Hoàng-đế nước Nam xuất dương vậy. Ba giờ phụng Hoàng-thượng ngự lên tàu, các quan tổng-giá đến Hàng đều lui về. Phụng Hoàng-thượng và Hoàng-thái-tử trú-tất ở các phòng hạng nhứt ; các quan hộ-giá đại-thần, các quan hộ-giá văn-ban và võ-ban, quan đông-triều phụ-đạo và các quan đi tổng-giá đến Sài-gòn, đều ở các phòng hạng nhất ; các viên nội-các, thị-vệ và cẩn-tín, đều ở các phòng hạng ba. Năm giờ bốn mươi phút tàu nhổ neo đi về hướng ngọ, (tức là hướng chánh-nam). Chiếc tàu ấy dài 169 mètres, rộng 19 mètres, hai ống khói và hai cột, trong tàu có bảy từng, từng trên thời thuyên-chủ ở, và các phòng vô-tuyên-điện, phòng trắc-hải ; từng thứ nhì là chỗ salon của hành-khách hạng nhất, từng thứ ba là phòng ngủ hạng nhất, tất cả có 100 sô, từng thứ tư là buồng ngủ của hành-khách hạng nhì cọng 96 sô, từng thứ năm là phòng ngủ hành-khách hạng ba có trăm sô. Trước múi tàu là chỗ hành-khách hạng tư, từng thứ sáu thứ bảy là chỗ cất chớ hàng-hóa ; trong tàu lại có y-viện và trại-lính, cách bố-trí rất là chỉnh-đốn, cửa gương, tủ kính, quạt điện, đèn điện, sắp-đặc trang-hoàng, mượng-tượng như là một tòa bồng-lai nổi trên mặt nước. Cứ lời thuyên-chủ nói, chiếc tàu nầy trong một giờ đi được 19 hải-lý nhưng thường thường thời bình quân lại mỗi một giờ đồng-hồ đi được 13 hải-lý, xem thế thì biết chiếc tàu ấy đi biển rất là mau chóng, vì vậy chánh-phủ Đại-pháp mới dự-bị dùng tàu ấy để đi nghinh-tiếp đức Hoàng-đế ta.

Đêm hôm ấy đi qua hải phận tỉnh Quang-nam.

Hành-khách trong tàu hơn 200 người, nhiều nhứt là người tây, thường thường những khi uống chè và sau khi ăn cơm,

hoặc người đàn người hát, hoặc xem sách đọc báo, kẻ qua người lại cũng như ở trên bộ vậy. Có một việc đáng khen là đàn ông, đàn bà trong tàu, nhân khi nhàn hạ, đem sách vở ra dạy con trẻ ở trong phòng nghĩ, thế mới biết người Au-châu rất trọng thì khắc, tuy trong khi đi đàng cũng không bỏ phí thì giờ, vã xem một việc du-học cũng đủ biết được tiên-đồ của quốc vận, kỳ tàu này có 20 học-sanh nước Tàu đi hạng ba, tự xưng rằng học trò cao-đẳng nước ây sắp qua nước Phổ để học cơ-khí, khá khen thay, con đàng tiên thú của thiêu-niên nước Tàu. Người nước mình thời có ba người Nam-kỳ và một người Bắc-kỳ cũng đi qua nước Pháp du-học, tuy sánh với học-sanh nước Tàu vẫn còn ít, nhưng mà phụng đức Hoàng-đế ta ngự-giá phen nây có cho Hoàng-thái-tử đi theo lưu-học bên quí-quốc, thế thời đã mở đàng cho quốc-dân được tiên-thủ, ắt hẳn ngày sau, những người nối gót mà theo hảy còn nhiêu vậy.

Ngày 25. — Buổi sớm đi ngang qua hải phận tỉnh Bình-định và Phú-yên, tàu đi hướng Ngọ và hướng Đinh, trời thanh-tịnh và gió biển cũng êm-ái. Chiêu hôm ây đi ngang qua hải phận tỉnh Khánh-hòa, gió nam hơi-lớn, đến đêm, ngang qua hải phận tỉnh Bình-thuận.

Ngày 26. — Buổi sớm vào cửa Ô-cập, Hoàng-thượng sắc thưởng cho viên Quản-lý hảng Đông-pháp hảng-thuyền một cái kim-khánh hạng nhất, và vợ viên ây một cái Kim-bội hạng nhất. Đến 12 giờ tàu vào sông Sài-gòn, 2 giờ chiêu đến bên. Đương khi tàu sắp-sửa vào bên, bức cờ rông phất-phới trên dứa dòng sông, thời thoạc nghe 21 tiếng súng mừng ở trên một cái chuyên-hạm kia, và 21 tiếng súng mừng của quân pháo-thủ trên bờ cùng liên tiếp mà chào, còn những người đứng xem trên bờ sông đông thành rừng, thành núi mượng-tượng như một bầy sao đêu châu ngôi Bắc-thần, dầu người chụp ánh cho khéo, thợ vẻ cho hay, tướng cũng khó biêu họa ra được. Tàu đã đậu bên rồi, liên có quan Thông-đốc Nam-kỳ Cognac, quan Thủy-binh Đô-thống Thomine, quan Thông-binh Jaunot, quan Thông-đốc Tholance, quan Chánh-trị Gazano, quan Văn-phòng-thủ-hiên phòng Thông-đốc Nam-kỳ, các quan tham mưu và các quí quan đêu lên tàu nghinh-tiêp. Bà Thông-đốc Nam-kỳ Mme Cognac dân một bó hoa chúc mừng Hoàng-đế, các quan Nam-triêu đi đàng bộ để tông-giá đến Sài-gòn cũng đêu lên tàu thỉnh-an. Phụng Hoàng-thượng ngự vỏ phục lên bờ, quí chánh-phủ nghinh

tiếp bằng quân-lễ; từ chỗ bến tàu đến phủ Toàn-quyền hai bên đàng đều đóng lính hầu và treo cờ chúc hạ, có đội mã-kỵ đi hướng-đạo và hộ-vệ; Hoàng-thượng ngự xe ô-tô cùng với quan Thông-đốc Nam-kỳ; Hoàng-thái-tử quan Khâm-sứ, quan Đông-các đại-thần, quan Binh-bộ đại-thần, và các quan tùy-giá đều đi các xe ô-tô theo sau; người Tây người Nam và người các nước cung-chiêm ngự-giá, ai nấy đều reo-mừng vui-vẻ, tâm-tắt khen-ngợi là một cái thanh-điển của nước ta từ nghìn năm trở lại chưa hề có bao giờ, 3 giờ năm phút, đến phủ Toàn-quyền, phụng Hoàng-thượng trú-tất ở đấy, các quan Tây Nam đều lui, Hoàng-thái-tử và quan Đông-các đại-thần đi hộ-giá, quan Binh-bộ đại-thần đi tông-giá, các quan hộ-giá văn-ban và võ-ban cũng đều trú ở phủ Toàn-quyền.

Ngày hôm ấy quan hộ-giá-đại-thần phụng sắt điện về tâu Lưỡng-tôn-cung đồng-tất, và thỉnh-an.

5 giờ chiều, Hoàng-thượng và quan Thông-đốc Nam-kỳ đi xe ô-tô xem thành phố Sài-gòn và Chợ-lớn, tối về Ngự-thiện ở tòa Thông-đốc.

Xứ nầy là một nơi của Liệt-thánh Bản triều khai-thác, từ khi nhượng cho quí-quốc, thì các khu vứt quảng hạt lại thay đổi khác xưa, bây giờ phụng Hoàng-thượng đi ngang qua trông thấy non sông nước cũ, phong-cảnh ngày nay, tình cảm tất nhiên vô hạng, nhưng thấy công việc của quí-quốc kinh-lý xứ Nam-kỳ càng ngày càng thạnh-vượng, tướng lòng trên cũng vì thế mà mừng cho dân Nam-kỳ vậy. Vả lại người Nam-kỳ sẵng lòng trung thành, nay tuy thuộc về quí-quốc, mà thoắt nghe tin ngự-giá liền đã đem tâm lòng luyến-mộ ấy tỏ với chánh-phủ về sự nghinh tiếp, nhưng tâm lòng đức Hoàng-đế rất là châu chí, ngài nghĩ rằng mục-đích sự ngự-du này là cốt qua pháp-đình để giao-hảo mà kinh quá xứ Nam-kỳ, cho nên không muốn phiền lụy đến dân bản-xứ. Các bực thượng-lưu Nam-kỳ cũng có đến chực đến hầu ngự-giá mà không được vào bái yết, vì ngài có dụ rằng tâm lòng trung thành của dân bản xứ ta đã biết rõ, nhưng ta đi phen nầy không muốn để chúng nó một cái vấn đề khó giải về sau. Lòng trên thiệt cũng đã lo xa cho người Nam-kỳ.

Ngày 27. — Buổi sáng ngự-thiện ở tòa Đốc-Lý, phụng Hoàng-thượng sắc thưởng Long-bội-tinh, Kim-khánh, Kim-tiền cho các quan Tây Nam và các quí phu-nhân.

Bồn giờ chiều quan Đông-các-đại-thần, phụng sắc dẫn đức Hoàng-thái-tử đi xem phố, đi ngang qua miếu ông công-thần tả-quân Lê-văn-Duyệt, khi Hoàng-thái-tử đi đến Miếu, vừa đương lúc các trường học nghĩ học, học trò wớc hơn nghìn người đều đến lậy mũ chào đức Hoàng-thái-tử; lại đến xem mô địa của ông quận-công Beronne, vừa dừng xe, thời thoặt có một con chim ở trên trời bay ngang qua quan Đông-các-đại-thần bắt dân đức Thái-tử; kìa lẻ cảm ứng có không không có, xem đó cũng đáng lấy làm một điềm lành vậy. Nhớ khi trước ông quận-công phò đức Anh-duệ Đông-cung sang tây cầu viện giúp vận trung-hưng đã chiếm được một sự quang-vinh trên quốc-sử, vì thế mà tượng-đồng bia-đá, đến bây giờ còn bia tạc ở trên xứ nầy; vã lại tình giao-hảo của nước Đại-pháp và Đại-nam cũng bắt đầu từ lúc bây giờ vậy.

Chín giờ chiều hôm ấy quí chánh-phủ có đặt tiệc ở phủ Toàn-quyền, quan Thông-đốc Nam-kỳ đại biểu đứng chủ tịch, phụng Hoàng-thượng ngự tiệc, các quan hộ-giá, tông-giá, vừa Tây vừa Nam và các quan lãnh-sự Nhựt-bản, Anh-cát-lợi, Bi-lợi-thời, đều dự tiệc, cọng 60 vị, đèn chong hoa kết, tiếng đờn tiếng ca, trông xa hình như một hội quần-tiên vậy.

Ngày 28. — Buổi sáng và buổi chiều Hoàng-thượng ngự-thiện ở tòa Thống-Đốc.

10 giờ tối, quan Lãnh-sự nước Anh vì gặp ngày quốc-khánh, có mở cuộc diễn hý ở nhà xã-sanh, mời Hoàng-thượng ngự-lãm, phụng Hoàng-thượng sắc cho viên lãnh-sự ấy một cái kim-khánh hạng nhứt.

Ngày 29. — Buổi sáng quan Ngự-giá-đại-thần phụng sắc điển về tàu Lưỡng-cung rằng hôm nay xuống tàu và tàu thỉnh-an.

Chín giờ các quan tống-giá đều đến phủ toàn-quyền để chúc mừng, 11 giờ Hoàng-thượng ngự-thiện ở tòa Thông-đốc.

Một giờ rưỡi chiều, phụng Hoàng-thượng ngự xuống hỏa-thuyền, quí chánh-phủ làm lễ tông-giá cũng như lễ nghinh-giá, còn nhân dân Nam-kỳ thời ai nấy đều tỏ ra lòng luyến-vọng. Đến 2 giờ tàu nhổ neo, súng mừng phát 21 tiếng, các quan tông-giá vừa tây, vừa nam và sĩ-dân, ai ai đều đứng ngóng trông, bóng tàu xa đến tràng không mới về.

Sáu giờ tàu ra cửa Cần-giờ, đi về hướng ngọ.

Đêm hôm ấy, gió tây-nam hơi lớn, hành khách có nhiều người say sóng, phụng Hoàng-thượng thánh thể vạn an, Hoàng-thái-tử cùng các quan hộ-giá tùy-giá đều yên lành.

Ngày 30. — Ba giờ sáng đi ngan qua cù-lao Côn-lôn, chỗ ấy có trụ vọng-hãi-đăng, hòn cù-lao ấy châu vi ước 40 km, cây cỏ xanh tốt, đất cát màu mỡ. Trong sách nói năm thứ 11 vua Hy-tôn triều Lê (1686) cho người Pháp khai thương ở cù-lao Côn-lôn có lẽ là chỗ nầy chăng? Thuở xưa Đức Cao-hoàng ta khai sáng, từng trú binh ở đó, nghe nói trên bờ có đài ngự-mã, giàu Tiên-Hoàng bôn-bá hảy còn đây, tàu ngự đi qua, tưởng rất động lòng nhớ về công nghiệp khai sáng khó khăn ngày xưa vậy. Hiện bây giờ quí-quốc phái binh đồn thủ và kinh lý, cho nên hòn cù-lao ấy lại thành một cảnh giới riêng.

12 giờ hơi bớt gió, đến 3 giờ chiều khí trời yên lặng như thường.

Tháng năm ngày 1. — Buổi sớm đi ngan qua Hải-phận Malaisie.

1 giờ chiều, vào cảng Bạch-thạch, chỗ ấy có trụ vọng-đăng.

3 giờ đến Singapour, tàu ghé bến đã thấy quan Lãnh-sự nước Pháp là M. Danjou đem xe ô-tô chực trước để nghinh giá.

4 giờ phụng Hoàng-thượng ngự lên bờ, Hoàng-thái-tử và các quan hộ-giá đến theo, đi ngan qua phủ Toàn-quyền nước Anh phụng sắc đưa ngự-thiếp, rồi ngự đến tòa Lãnh-sự, sắc tặng cho quan Lãnh-sự một bức kim-khánh hạng nhất và M. De Soymont Béhiard M. Maingnet làm việc ở tòa Lãnh-sự mỗi người một bức long-bội-tinh hạng năm, đoạn rồi quan Phó-toàn-quyền nước Anh đến yết-kiến tâu rằng : « Hoàng-thượng đi kinh quá xứ nầy, chúng tôi được bái tiếp long nhan lấy làm ủy nguyện, nhưng vì quan Chánh-toàn-quyền đi vắng, tôi xin thay mặt kính chúc Hoàng-đế vạn an » phụng Hoàng-thượng ủy đáp. Rồi đến 6 giờ ngự xuống tàu, 8 giờ quan Lãnh-sự Pháp lại mời Hoàng-thượng lên bộ ngự-thiện ở nhà hôtel lớn có các quan hộ-giá đi theo. Sau khi ngự-thiện có mở tiệc khiêu-vỏ. — 11 giờ Hoàng-thượng ngự xuống tàu, quan Lãnh-sự đưa đến tàu.

Ngày 2. — 6 giờ tàu nhổ neo đi ngan qua eo biển Malacca, bên hữu thời đối với malacca, bên tả thời đối với sumatra.

Hôm ây, gặp ngày lễ Hưng-quốc khánh-niệm nước ta, 10 giờ sáng phụng Hoàng-thượng ngự áo vàng, khăn vàng, ngự tọa trên thuyền lâu, thuyền-chủ và quan Khâm-sứ đại-thần đều đến chúc mừng, Hoàng-thượng ủy đáp lại. Đoạn rồi, Hoàng-thái-tử và quan Đông-các đại-thần cùng các quan văn võ hộ-giá đều làm lễ khánh-hạ (tam khâu) các quan tùy-giá đều chia tả hữu đứng châu ở trên thuyền lâu, lễ xong Hoàng-thượng ngự vào phòng, các quan đều lui.

Tối hôm ây phụng sắc đặc tiệc rượu để đải hành-khách và các quan hộ-giá tùy-giá. 9 giờ mở tiệc khiêu-võ, người các nước đi ở trong tàu đều giự tiệc lây làm vui-vẻ lắm, 11 giờ tiệc tan, phụng sắc tặng cho người vợ viên quan ba đánh đờn hôm ây một bức kim bội hạng nhì. Ngày hôm ây làm lễ khánh-niệm ở dưới tàu có thương với quan khâm-sứ điện về tâu Lưởng-tôn-cung đồng tât.

Ngày 3. — Tàu đi theo hướng nhâm, 12 giờ 40 phút đến cù-lao Pénang bỏ neo, người xứ ây đem toàn-thạch bán ở trên tàu, phụng sắc mua một hột, giá 900 quan tiền tây.

2 giờ chiều, tòa Lánh-sự phái đem ba cái xe ô-tô đến rước Hoàng-thượng lên bờ có các quan hộ-giá theo hâu, Hoàng-thượng ngự xem thành-phô và ngự vào chùa Cự-lạc (chùa ây làm ở trên núi, qui-thức rât lớn và đẹp, trong chùa thờ phật có một lư-hương thật lớn, có khắc ba chữ « Cúc-lạc-tự »).

4 giờ ngự xuông tàu, tàu nhổ neo ra đi.

Ngày 4. — Đi ngan qua các cù-lao Micobar.

Ngày 5. — Đi ngang qua hải-phận Océan-Indien bên hữu thời đôi với Golfe de Bengale chổ ây thuộc về nhiệt-đạo, sóng to, phụng Hoàng-thượng nghĩ ngự-thiện, đến 8 giờ tôi, người thuyên-chủ rước Hoàng-thượng ngự-thiện ở phòng riêng.

Ngày 6. — 12 giờ trời mưa rồi tạnh ngay.

Ngày 7. — 12 giờ tàu đi ngang qua cù-lao Ceylan, chổ ây có hai cột Vọng-hải-đăng.

Ngày 8. — 1 giờ rưỡi sáng tàu đến Colombo.

7 giờ quan Lánh-sự pháp đem xà-lúp đi ra tàu nghinh-tiếp, quan Toàn-quyên nước Anh vì đi vắng có ủy quan ba hâu ra tàu yết-kiến. 8 giờ Hoàng-thượng ngự xà-lúp lên bờ, Hoàng-thái-tử và các quan hộ-giá đều đi theo, trên bờ có phát 49 tiếng súng mừng, phụng Hoàng-thượng có gởi một cái thiếp cho quan Toàn-quyên bản-địa và nói rằng « chờ khi hồi-loan sẻ vào thăm ».

Hoàng-thượng ngự xe ô-tô dạo thành-phố đến 10 giờ ngự-thiện ở hàng cơm Mont Lavinia.

11 giờ ngự xuống tàu, sắc tặng cho quan Lãnh-sự Pháp một bức long-bội-tinh hạng tư và người chủ xe ô-tô một đồng kim-tiên hạng ba. Đoạn rồi tàu nhổ neo ra đi, chiết tàu binh nước Anh bắn 49 tiếng súng mừng, chiếc tàu Porthos cũng bắn súng đáp lại, rồi tàu đi về hướng tân có đi ngang qua Cap Comorin.

Ngày 9. – Buổi sáng phụng ngự tứ quan hộ-giá đại-thần Phúc-môn-Bá một luật-thơ, (trong luật-thơ nầy đại-ý Ngài khuyên quan Đông-các đi Hộ-giá, nên hết lòng giúp Ngài về sự ban-giáo cho được danh-tiếng về sau).

Ngày hôm ấy tàu đi ngang qua bên hữu là các Iles Laquédues bên tả là Iles Maldives.

Ngày 10. – Sắc cho viên giữ hàng-hóa trong tàu 100 quan tiền tây, ngày hôm ấy tàu đi ngang qua bên hữu đối với nước Belout chitam.

Ngày 11. — Bên hữu đối với hải-phận Arabie.

Ngày 12. — Tàu đi đối ngang với biển Arabie, có sóng lớn và ban đêm gió nam rất thạnh.

Ngày 13. — Sóng gió cả ngày, sắt biển mênh-mông trông ra hình như muôn hòn núi sóng mọc khắp tứ-vi mà chiếc tàu phải cởi núi mà đi vậy.

Đến bốn giờ chiều lại bình-tịnh như thường. Lạ thay ! vừa mới đó ba-đào dậy bể, mây nguộc mù trời, nhìn trông bốn phía mênh-mông biết đâu là bờ-bến, mà bây giờ gió-thinh sóng lặng, êm-ả một chiều, hình như ông Tạo muốn tỏ cho người biết rằng trong u-minh cũng sẵn có cái máy thần xoay-trở vậy. Hôm ấy quan hộ-giá Đông-các đại-thần phụng họa bài thơ ngự tứ có câu rằng : « việc đời như sóng bể » ắt hẳn vì lòng cảm súc mà nghĩ ra vậy.

4 giờ rưỡi tàu đi ngan qua cù-lao Socotora.

Ngày 14. — Đi qua cửa bể golfe d'Aden, bên hữu đối với địa phận Arabie, bên tả đối với nước Somalis.

Ngày 15. — Đi ngan qua eo bể Aden khí trời hơi nắng.

7 giờ rưỡi chiều vào cửa Tajoudra, 8 giờ đến vủng Djiboutie tàu đậu neo, quan Chánh-toàn-quyền và quan Phó-toàn-quyền

đều cởi chaloupe ra tàu nghinh yết. 8 giờ rưỡi Hoàng-thượng ngự lên bộ, Hoàng-thái-tử và các quan hộ-giá theo châu, tới đâu cũng có thắp đèn treo cờ, nhơn dân hoan hô tỏ lòng kính trọng. Đoạn rồi, ngự-giá đến Phủ Toàn-quyền các quan người Pháp với Thổ quan đều đến bái-yết, quan Toàn-quyền kính đọc lời chúc-từ, đại lược rằng : « từ khi nghe tin Hoàng-thượng vượt trùng dương sang tệ-quốc, chúng tôi không xiết vui mừng, vã lại đàng đi từ Đông-pháp đến đây là nơi địa đầu lãnh-thổ nước Pháp, chúng tôi được đón rước Đại-giá trước hết, lấy làm hân hạnh vô cùng. Vậy nên chúng tôi xin đại-biểu chánh-phủ và quan dân bản xứ kính chúc Hoàng-thượng vạn an.... » Phụng Hoàng-thượng đáp chúc lại. Rồi đặt tiệc rượu và múa hát, tuy lễ khoản tiếp trong một lúc mà tình ý rất là long trọng. Phụng sắc tặng quan chánh Toàn-quyền một bức kim-khánh hạng nhứt, quan phó Toàn-quyền một bức kim-khánh hạng nhì. — 12 giờ Hoàng-thượng ngự xuống tàu, quan chánh phó Toàn-quyền đều đưa đến tàu.

Ngày 16. — 2 giờ sáng tàu nhổ neo, đi ngang qua eo bể (détroit Bab-Mandèle).

Ngày 17. — Tàu đi ra Hồng-hải (Mer Rouge), chiều hôm ấy Hoàng-thượng nhân siêc nha-bộ đình ngự-thiện.

Ngày 18. — Tàu đi bên hữu đối với thành Marque nước Arabie, bên tả đối với địa-phận nước Ai-cập (Egypte).

Ngày 19. — Khí trời hơi lạnh, sáu giờ chiều tàu đi vào cửa Jubal đi ngan qua núi Sinaï.

Ngày 20. — 7 giờ rưỡi sáng, tàu đi tới cửa Canal de Suez, đình lại một lát. Công-ty cửa ấy phái người xuống tàu kiểm thâu thuế tàu và có người cháu tứ-đại của ông Nguyễn-văn-Châu xuống tàu yết kiến Hoàng-thượng. Phụng Hoàng-thượng ban hỏi, thì người ấy tâu rằng : hiện đương làm việc ở cửa bể ấy, làm Phó-xưởng-chú, cha già hảy còn thường nói đến chuyện ngày xưa thời rất lấy làm cảm động. Ôi, con cháu của một bật khai-sáng công-thần từ 100 năm về trước, mà bây giờ ở ngoài trùng dương muôn dặm, lại được gặp gỡ một vị tự-hoàng của một đề quốc mà tỏ phụ mình đã ra công phò tá từ xưa, duyên hội ngộ xoay vần, tình xưa nghĩa cũ, thực không có thể lấy viết mực mà biên chép ra được. Chín giờ người hội-chủ ở bãi-cảng ấy đi một chiếc tàu nhỏ, xuống tàu nghinh tiếp. Mười giờ Hoàng-thượng ngự chiếc tàu nhỏ

ây vào cửa đi trước, các quan hộ-giá đều đi theo, mười giờ 40 phút tàu Porthos mới vào cửa đi theo sau.

Chỗ nầy nguyên khi trước là đất liền, thuộc về địa đầu nước Egypte là một chỗ châu Á, châu Au và châu Phi tiếp giáp với nhau, về sau người nước Pháp ông Lesseps xướng nghị hộp phú-thương các nước đào ra con sông ây khởi công từ năm 1859 đến 1869 mới làm xong, phí-tổn hết 10 vạn vạn bạc. Sông ây bắc đầu từ cửa Suez đi ngan qua Port Saïd, thông đến địa-trung-hải, bề dài 161124^{m}, sâu 15^{m}, bề rộng từ 30^{m} đến 50^{m}, làm một cái sông vận-hà tiện lợi cho đàng tàu giao thông Đông-dương và Tây-dương.

12 giờ rưỡi Hoàng-thượng ngự chiếc tàu nhỏ đi đến trước bến Ismalia, quan Thông-quản người Pháp ra tiếp rước về ngự-thiện ở tại công xưởng.

Hai giờ chiều, Hoàng-thượng ngự xe auto xem phong-cảnh.

Năm giờ tàu Porthos tiếp đến, Hoàng-thượng ngự xuống tàu ra đi; khi tàu đi thời có quan lãnh-sự nước Pháp trú ở canal Suez tông-giá. Ngày hôm ây Hoàng-thượng sắc thưởng long-bội-tinh, kim-khánh và kim-tiền cho các viên ở cảng Suez, lại sắc thưởng cho người cháu tứ-đại ông Nguyễn-văn-Chân một cái kim-khánh hạng ba, và vợ người ây một cái kim-bội hạng nhì, lời sắc rằng : « Hoàng-đế nước Đại-nam sắc cho người phó xưởng chủ công-ti cảng Suez là cháu bốn đời của một vị công-thần Bản triều Nguyễn-văn-Chân biết rằng ta nhơn ngự-giá sang Pháp, đi kinh quá cảng nầy, nhà ngươi đến yết kiến, ta nghĩ đến công lao ngày trước không xiết cảm động, vậy thưởng nhà ngươi một cái kim-khánh hạng ba, vợ nhà ngươi một cái kim-bội hạng nhì đều có tua đeo, và cập giầy để tỏ nghĩa xưa, còn cha nhà ngươi, thời chờ khi ta đến Pháp có gặp sẽ có biệt đãi. Khâm-thử ».

Mười một giờ rưỡi đêm hôm ây tàu đến bến Port Saïd thả neo.

Ngày 21. — 7 giờ rưỡi sáng, quan Lãnh-sự Pháp đem xe auto rước Hoàng-thượng lên tòa Lãnh-sự, Hoàng-thái-tử và các quan bộ-giá đều đi theo. Phụng sắc thưởng quan Chánh-lãnh-sự một cái long-bội-tinh hạng tư, quan Phó-lãnh-sự một cái kim-khánh hạng ba, người vợ quan Chánh-lãnh-sự một cái kim-bội hạng nhì, và người chủ công-ty hảng ây một cái kim-khánh hạng ba, đoạn rồi Hoàng-thượng ngự xem thành phố.

Chỗn ây là địa phận nước Ai-cập tiếp với địa-trung-hải, khi trước thuộc về nước Anh bảo-hộ, từ 4 năm nay nước Anh lại công nhận cho độc-lập. Kìa một nước nhỏ-mọn ở nơi hải-tân, chịu quyền bảo-hộ của nước lớn đã hơn trăm năm, mà bây giờ lại được thoát-ly treo cờ độc-lập, cái vinh-hạnh ây tuy rằng tự lòng quảng-đại của người muốn cho mình được hưởng quyền tự-do, nhưng mà cũng tự mình đã có cái tư-cách thừa nhận được, thời người ta mới đem quyền-lợi cú mà trã lại cho mình vậy. Đáng kinh thay ! Ở cửa bể có một cái công-ty lớn về cảng-đạo, các nước đều đặt lảnh-sự thông-thương, nhà cửa ở thành phô có cái cao đến 7, 8 từng, sự buôn bán rât thịnh, khi Hoàng-thượng ngự lảm có sắc mua các thứ đồi-môi và ngoạn-khí.

Chín giờ rưỡi, ngự về thuyên, 10 giờ 15 phút thuyên nhổ neo ra Địa-trung-hải đi về hướng Hợi; bên hửu đôi với cù-lao Thypre, bên tả đôi với nước Ai-cập.

Từ đây trở về phương tây khí trời hơi lạnh, giông như tháng giêng tháng hai nước mình, người ta mặc áo kép lây làm vừa phải.

Ngày 22. — Tàu đi ngan qua cù-lao Crête.

Ngày 23. — Tàu đi bên hửu đôi với các cù-lao nước Hi-lạp, bên tả đôi với Tripolotaine. Ngày hôm ây phụng sắc thưởng long-bội-tinh, kim-khánh và kim-tiền cho các viên ở dưới tàu Porthos.

Ngày 24. — Đi ngan qua hải phận nước Italie, 8 giờ sáng vào eo bể Messine, bên hửu đi ngan qua thành Audinot Réggio, bên tả đi ngang qua thành Messine thuộc về cù-lao Sicile (chỗ này thuộc về nước Italie, có hòn hõa-diệm-sơn cao 3.300 thước đi dưới tàu trông lên thây khói lửa bay ngât trời).

2 giờ chiêu tàu đi ngan qua một bên hòn hõa-diệm-sơn Strampoli, trên chóp núi, thời thây khói lửa như mây nguôt vậy; dưới chân núi cũng có dân ở chuyên về nghề tìm lưu-hoàng.

4 giờ trở về sau đi ngang qua hải phận Tyrrhénienne, sóng gió rât dử.

Chiêu hôm ây sắc cho các viên dưới tàu Porthos 7.500 quan tiên tây.

Ngày 25. — 3 giờ chiêu tàu đi bên tả ngạn qua cù-lao Corse, bên hửu ngạn qua cù-lao Elbe.

5 giờ tàu đi ngang qua bên thành Bastia, tàu dừng lại một lát treo bức cờ vàng, Hoàng-thượng ngự lên sân tàu xem phong-cảnh, dưới tàu phải hiệu bá tin, viên thành phô cũng phát hiệu đáp mừng. Còn những dân sở hãi-ngạn có nhiêu người chèo chiêc thuyên con ra gần bên tàu để hoan-hô chúc mừng. Đoạn rồi tàu lại đi.

8 giờ tàu đi ngang qua hải phận Ligurienne, tàu đi về hướng dậu.

Ngày 26. — Buổi sáng tàu đi ngang qua cửa Toulon (cửa bể ây là một cái quân cảnh lớn của nước Pháp).

12 giờ vào vũng bể Lyon, 3 giờ chiêu đến bên Marseille, tàu hạ neo. Khi tàu đậu rồi thây có quan Sarraut Thượng-thơ thuộc-địa, đi cùng với quan Charles nguyên Khâm-sứ đại-thân, và mây quan nghị-viên thượng-hạ nghị-viên mây quan văn-võ thành Marseille, mây viên phái bộ nước ta về việc đâu-xão, đêu xuông tàu nghinh-giá. 3 giờ rưỡi Hoàng-thượng ngự lên thành Marseille, trú-tât ở phú Tổng-Trân, đức Hoàng-thái-tử cùng quan Đông-các hộ-giá quan Ngự-tiên thông-sự đêu trú ở đây, còn các quan viên đi hộ-tông đêu trú ở Hôtel Guillon. Đêm hôm ây quan Thượng-thư Thuộc-địa đi xe hõa vê thành Paris trước để dự-bị sự nghinh-tiêp.

NGỰ-GIÁ-NHƯ-TÂY-KÝ

QUYỂN THỨ BA

(MARSEILLE. — PARIS)

Ngày 27 tháng năm. — Hoàng-thượng ở thành Marseille. Sắc cho chín người thuộc-viên tùy-giá chiêu hôm ây chở vật-hạng đi trước lên Paris.

Ngày 28. — 7 giờ chiêu, Hoàng-thượng ngự xe lửa riêng lên thành Paris. Các quan văn-võ thành Marseille và viên nghị-trưởng thành phô đêu đưa đên gare. 7 giờ 15 phút xe chạy, đức Hoàng-thái-tử và các quan hộ-giá, tùy-giá, đêu lên phòng hạng nhứt cùng đi. Chiêu hôm ây Hoàng-thượng ngự-thiện ở trên xe.

Ngày 29. — Mười giờ sáng đên gare Bois de Boulogne (cách Marseille 862 km) Nhà gare trân-thiêt toàn dùng gâm vóc và kêt hoa rât là rực-rở, có đội quân Đông-giáp-kỵ-binh, đội bộ-binh, và đội thị-binh của quan Giám-quôc, sắp hàng đứng hâu hai bên quan Giám-quôc ủy một viên quan sáu Lasson và viên quan tư Deruidinger ra đại diện đề nghinh-giá. Lại có quan Toàn-quyên Long, quan Thượng-thơ thuộc-địa Sarraut và các quan ở bộ thuộc-địa, quan Thông-binh thành Paris Berdonlat, quan Nghị-trưởng Marin, quan Đôc-lý Bésarcaire, quan Tổng-trân Suterant và quan Cảnh-sát-trưởng Leillier đêu đên gare nghinh-tiêp. lễ nghinh-tiêp theo lễ Đê-vương các nước. Hoàng thượng mặc võ-phục từ trên xe lửa bước xuông, đội quân nhạc thổi bài Marseillaise, các quí quan nghinh-giá đêu khâu chào, Hoàng-thượng ngự lên xe tứ mã, đức Hoàng-thái-tử cùng các quan hộ-giá đêu đi theo, có quân Đông-giáp kỵ-mã, đi đàn-áp, các đội lính đóng hai bên đàng đêu bông súng chào, khi ngự-giá đi ngan trong thành phô thời đêu vỗ tay, kẻ ngã mủ, đề tỏ lòng tôn-kính, 10 giờ rưỡi Hoàng-thượng ngự đên bộ-thuộc-địa, trước bộ-đàng có treo một lá cờ rồng vàng, 11 giờ rưỡi Hoàng-thượng ngự thăm quan Giám-quôc Millerand, trước khi ây quan Giám-quôc có phái một viên lễ-quan, và hai viên quan hâu đêu đên đón ngự-giá, và ở điện Giám-quôc có dinh lục-quân đóng hâu. Khi Hoàng-thượng đên điện, đội quân nhạc đánh-thổi chúc hạ, rồi viên quan sáu sung chức Giám-binh ở điện Giám-quôc là M. Lasnier rước Hoàng-thượng

lên điện vào nơi Sảnh đàn, có quan Toàn-quyền Long và quan Thuộc-địa Thượng-thơ Sarraut theo vào. Hoàng-thượng cùng đức Giám-quốc đều ngồi, rồi đức Giám-quốc đối với Hoàng-thượng cám tạ nước Đại-nam có công giúp-đỡ nước Đại-pháp, phụng Hoàng-thượng đáp-tạ. Đức Giám-quốc tặng Hoàng-thượng một bức thượng hạng bắc-đẩu bội-tinh. Rồi Hoàng-thượng ngự đến Khải-hoàn-môn (cửa nầy là ở đầu đường Elyssée làm từ năm 1806, bề cao 49 m. 55, bề rộng 44 m. 82, bề dài 22 m. 10, ngày xưa ông Napoléon làm cửa nầy để kỷ-niệm chiêu-công, cho nên có đắp vẻ những tượng tướng si binh-mã, và trong lòng cửa có khắc tên 360 ông đại-tướng), để viên mã vô danh tướng-si, Hoàng-thượng để một cành hoa và một bức bản bằng bạc trong có khắc bốn chữ « Tú-linh-tiêu-biểu » bằng vàng. Lễ xong ngự về bộ thuộc-địa, trong khi đi, có quân mã-kỵ theo hầu, còn lính thành phố đều bày hàng hai bên đàng bồng súng chào.

12 giờ quan Giám-quốc đến đáp lễ ở bộ thuộc-địa.

1 giờ chiều ngự-thiện ở bộ thuộc-địa.

5 giờ chiều Hoàng-thượng ngự đến tòa Đốc-lý. khi Hoàng-thượng đến quan Đốc-lý, các quan nghị-viên thượng-hạ-nghị-viện và các quan to ở trong thành-phố đều đến nghinh giá, có đủ quân đội và quân nhạt rất là tê-chỉnh. Xe ngự vừa đến nơi thời quan Tổng-trấn thành-phố và quan Quản-lý sở Cảnh-sát đều bận lễ-phục ra đón Hoàng-thượng vào căn dữa tòa Đốc-lý, quan Đốc-lý và quan Tổng-trấn đọc lời chúc đại lược rằng: tình liên-lạc nước Pháp và nước Nam như một sợi dây càng ngày càng bền chặt. . . . .Người Nam ngày thường vẫn có tánh hòa bình mà khi chiến-tranh thời có khí dỏng mạnh, tư cách rất là xứng đáng, đã tỏ trong trận đại-chiến ở Âu-châu, cho nên ngày nay việc chiến tranh yên rồi, nước Đại-pháp nên hết sức dìu dắt nước Đại-nam về đàng tiến hóa và cuộc hạnh phúc vân vân. Hoàng-thượng đáp lại rằng :

Kính trình quan Nghị-trưởng

Nay Quả-nhơn mà được vinh-hạnh bước vào trong chỗ xã-sãnh nầy, xem thấy các ngài tiếp đãi Quả-nhơn rất là ưu-hậu, Quả-nhơn là một vị Hoàng-đế ở Á-châu về nước An-nam, mà được làm một người khách của thành phố Pha-lê, rất là rựt-rở Quả-nhơn trong ngày nay, Quả-nhơn cũng đã thỏa được trong lòng ao-ước, xem ra thời rỏ biết các ngài làm cho một

ngôi Thiên-tử ở Á-châu được thêm một sự gianh-giá ở tại Au-châu nầy nữa, Quá-nhơn lại càng thêm một sự cảm-giác trong các lời thạnh tình của các ngài đã thi-thố ở trước mặt Quá-nhơn, cho nên Quá-nhơn lấy làm thâm-kính mà cảm-tạ các ngài.

Nay Quá-nhơn vào tại xã-sãnh đây chiêm-nghiệm những các lê-lối thời Quá-nhơn lại sực nhớ bên nước An-nam của Quá-nhơn trong các xã-thôn đều cũng có một cái hương-đình trước nữa để phụng tự thần-linh, nghĩa là lấy thần-linh mà làm căn-bản cho các nền luân-lý, sau nữa để cho hòa-lý hội-hiệp đặng mà bàn luận trong các lời hương-chánh cho được công-bình, nghĩa là lấy chữ công-bình mà làm căn-bản cho nền trật-tự, và lại để niêm yết những dụ, chỉ, từ, trát của Triều-đình công-bố cho đồng dân tại các hương-đình ấy, xem lại trong xã-sãnh ở đây cùng với các hương-đình nhỏ mọn của các xã-thôn bên nước của Quá-nhơn thời rỏ biết hai cái văn-minh của chúng ta, tuy là hình-thức có khác nhau nhưng mà nguyên-lý cũng một món vậy, cho nên Quá-nhơn cũng đã chiêm-nghiệm rỏ ràng về lối tư-tưởng cao thượng của người Âu-châu cùng người Á-châu cũng tương-tợ nhau về phần nhiều, tuy là ngày nay chia làm ra Âu, ra Á mặc dầu, chớ trước hết thời chúng ta cũng đều thọ trong một lối cựu truyền của Á-châu vậy, nhưng mà người Á-châu từ xưa nay chỉ chăm mà ngó lui, trông lên những các bực tiền-bối đã giáo-dục cho mình mà thủ cổ-lễ, để mà chuyên-vọng với tạo-hóa, chớ như người Âu-châu thời có can đảm chỉ ngảnh mặt mà ngó tới, tìm cho ra các lối cơ xảo đoạt lấy thiên-công, cho nên sự văn-minh của Au-châu thiệt đã cực điểm, xem ra những sự văn-minh trí-xảo của Âu-châu cũng do bởi tâm-thần của người Đại-pháp khi xướng rồi thi hành trước để mà chỉ dẫn cho các dân-tộc khác đặng lên cho tới bực cao, thời xem ra sự văn-minh của nước Đại-pháp cũng đã chói cháng khắp cả hoàng-câu. Như vậy thời mới rỏ về lối tư-tưởng của người Đại-pháp rất là lớn lao, cứ chăm lo một ngày tìm ra cho được mới sự mới, không bao giờ mà sờn chí.

Còn như nước An-nam của Quá-nhơn, tuy cũng có sự tư-tưởng lớn-lao, nhưng mà vì một chữ quyên-luyến theo lối cổ-tục, xét lại lối cổ-tục Á-đông của chúng tôi cũng có lắm điều hay, không khi nào bỏ được. Xem từ xưa nay các bậc thượng-lưu bác-sĩ của nước Đại-pháp bảo-hộ nước của Quá-nhơn cũng

có nhiều ngài khen An-nam nói trong lời cổ-tục có nhiều đều rất hay rất tốt, mà lại đem lòng yêu chuộng những cổ-tục ấy mà không khi nào khinh bạc bao giờ, cho nên các ngài vẫn đem lòng quảng-đại mà truyền bá cho nước của Quá-nhơn những lối văn-minh mới, nhưng mà các ngài cũng bảo-tồn về lối văn-minh cũ của dân tộc trong bản-xứ, rồi các ngài lại lấy cái nền văn-minh cổ-tục của chúng tôi mà xây thêm lên một cái lầu văn-minh hiện thời để cho dân-tộc của An-nam chúng tôi cho chóng sự danh-vọng về tương lai, nên chi dân-tộc của Quá-nhơn với Quá-nhơn rất là thành phục về lối thông-minh quảng bác của các ngài rất là cao thượng mà am hiểu tình-thế, rồi các ngài đại tiền dẫn cho một cách có điều-hòa mà có trật-tự lắm. — Nay Quá-nhơn mà vược biển qua đây, cũng vì một đều ân-ngãi, để mà cảm-tạ Pháp-đình, cùng cho gặp các ngài mà tỏ lòng thân-thiết và sau nữa đặng quan sát những các cách tài-năng mỹ-thuật của các ngài mà học thêm được cho dễ về lối dắc-dìu dân trong nước lên lần mà theo lối văn-minh của thượng-quốc để cho được chữ Pháp-việt tương thân lâu dài, Quá-nhơn mà xuất dương qua tới quí-quốc đây là nơi quí-đình tại kinh-thành Pha-lê nầy : cũng ví như người đi tới chổ chùa đền vậy, phàm những người mà đã bước đến nơi chùa đền : một là vì có lòng mộ đạo, hai là khẩn nguyện với thần-linh báo ứng cho những sự phước lành, khi con mắt đã rỏ sự báo ứng cho được điềm lành rồi, thời lại càng say mê theo mùi đạo, cho nên ở bên nước Quá-nhơn có nhiều cái chùa đền đã mây ngàn năm mà vẫn còn xinh tốt, người ta vẫn sùng thượng thành-kính liên niên cho nên sách xưa của Á-đông có chữ rằng : « Hữu thành tắc hữu thần », nghĩa là có thành kính với thần thời tất nhiên thần phải báo-hộ, chớ như dân-tộc An-nam cùng quá-nhơn rất là thành kính các ngài thời xin các ngài phải soi-xét những sự thành-kính mà phò hộ cho được chữ phúc lai họa khứ.

Nay Quá-nhơn đã bước chưng tới đây, mới trông thấy rỏ-ràng trước mặt theo lối đại lượng mà khoan hòa của các ngài bên nầy làm cho Quá-nhơn thêm một sự quyên-luyên mà cảm động vô cùng. Quá-nhơn lại sực nhớ đến trong sử-ký của đức Tổ-bá của Quá-nhơn là Đức Đông-cung-anh-duệ-hoàng-thái-tử lúc ngài qua quí-quốc ở tại thành Pha-lê đây về trước năm 1787 lúc đó quí-đình cùng người quí-quốc tiếp đãi ngài rất là trân-trọng, những người gianh-giá và các tay bác-sĩ

của quí-quốc đua nhau mà rước ngài mà lại đem lòng thương-mến ngài, cho đến những tay họa-sĩ khéo nhứt họa ra chơn-dung của ngài mà để cho đến bây giờ.

Còn tại xưởng đồ sành hiệu Xa-vi giu sèores cũng đúc ra cái tượng của ngài bằng sành rất đẹp để tại quí-quốc mà lưu ý, còn những các tay kiêu-nga của quí-quốc cũng đua nhau sắp đồ tran phục như kiểu của ngài mà xuyên trước, lại với các nhà văn-chương danh-sĩ của quí-quốc lấy sự-tích của ngài đặc ra những bài ca vịnh, nay Quả-nhơn không giám sánh với ngài mà viển vọng trong các đều như thế, song Quả-nhơn chỉ ước nguyện một đều xin các ngài nhận lấy sự thành tín của Quả-nhơn đối với các ngài khi quả-nhơn đã từ giã các ngài mà hồi cô-quốc thời xin các ngài đừng quên đừng bỏ Quả-nhơn là người có thiết nghĩa với các ngài.

Chớ như Quả-nhơn mà được lấy cánh ngộ làm ri, là ví như một người ở thôn-giã ao ước mùi hoa thơm, nay đã được thưởng ngoạn một ngành danh-hoa rất là thơm-tho, dầu có trở ra về, mùi hương vẫn cũng cứ còn phưởng-phất trước mặt.

Thời Quả-nhơn xin chúc cho các ngài thảy đều vinh-hy khương-thái và xin cảm-tạ các ngài tiếp đãi Quả-nhơn trong ngày nay, rất là thạnh-tình, quả-nhơn vẫn cứ ghi tạc là một ngày vinh-hiển của quả-nhơn ở tại xã-sãnh Paris đây, thiệt là đáng làm một ngày kỷ-niệm cho quả-nhơn trong lúc đương thời vậy.

Hoàng-thượng đọc xong rồi, quan Khâm-sứ Pasquier dịch đọc bằng tiếng Pháp, ai nấy nghe đều cảm-động, vỗ tay đến ba bốn lần, đều nói rằng lời chúc-từ của Hoàng-thượng rất là hùng hồn, rất là cao-thượng, làm cho người nghe phải động lòng mà khen ngợi. Đoạn rồi Hoàng-thượng ngự lên tân lầu trên, mỗi lần lên một tần lầu đều có bạn nhạc công đánh nhạc và bạn đồng nữ hát, người đứng xem hai bên kể hàng ức hàng vạn. Mỗi lần người ta trông thấy long nhan đều reo lên chúc mừng, thật là một hội lớn, xưa nay chưa hề có bao giờ. Hoàng-thượng ngự đến phòng đãi tiệc, ngự phê vào tập Kim-sách, quan Đốc-lý lại cung tiếng một bức viên-kim-bài để cung kỷ về thạnh-điển ngự-giá, lại tặng đức Đông-cung Hoàng-thái-tử một cái đồng-hồ vàng, Hoàng-thượng đáp tặng lại một đôi bình bằng bạc. Sáu giờ Hoàng-thượng ngự về bộ thuộc-địa, quan Thượng-thơ Sarraut tâu rằng: ngày hôm nay Hoàng-thượng dự

lễ nhiều nơi, e thánh-thể có mỏi. Hoàng-thượng đáp rằng: vẫn biết vậy nhưng vì thấy người quí-quốc nghinh-tiếp rất thành cho nên sinh ra tâm lòng hoan-cảm mà không biết mỏi.

Ngày 1 tháng 5 nhuận. — 12 giờ sáng ngự thiện ở vườn Bolongne, có mời quan Thượng-thơ Sarraut, quan Khâm-sứ Charles, các quí quan, các quí phu-nhân và các quan hộ-giá đều dự tiệc.

Hai giờ chiều, quan Giám-quốc mời Hoàng-thượng đến ngự lãm trường đua ngựa. Hôm ấy cuộc đua ngựa thưởng giải nhứt đến 40 vạn francs. Khi xe ngự đi đến ai nấy đều tung-hô chúc mừng. — 5 giờ ngự về bộ thuộc-địa.

Tám giờ ngự lãm nhà hát Opéra xem hát tuồng Faust.

Ngày mùng hai. — Mười giờ rưỡi sáng ngự thăm nhà thờ Đông-pháp-trận-Vong-tướng-sĩ ở Nogent có quan Học-chánh Giám-đốc củ Gourdon thay mặt nghinh-tiếp. Lại có quan Đại-tướng Joffre, quan sáu coi đạo binh Đông-pháp Julien, quan Tổng-trấn Auterand, quan Hạ-nghị-viện Outrey, quan Nghị-trưởng thành Paris, quan sáu coi các đạo binh, quan Đốc-lý và các quí-quan làm việc ở tòa Đốc-lý, quan Linh-mục Guébriant cùng các quan Linh-mục ở Đông-pháp về, các quan Linh-mục ở bản-xứ đều đến dự lễ; đội lục-quân thứ 21 đứng hầu. Hoàng-thượng ngự vào nhà lầu bằng ngay trước bia Kỷ-niệm, quan chánh hội Gourdon tâu rằng: Đây là đại Kỷ-niệm 3.000 nghĩa-sĩ ở Đông-pháp đã vì nước Pháp bảo tồn quyền bình đẳng và công-lý mà tử trận, hôm nay Hoàng-thượng đến đây thăm-viếng, hình như trông thấy cái hào-quan hiệu-nghĩa của dân tộc bản-quốc đã choái-sáng ở đất phương Tây vậy. Hoàng-thượng đáp tạ rồi liền ngự đến trước bia để một cành hoa, rồi quay lại đối với các quí-phu-nhơn hội Hồng-thập-tự mà ủy tạ; sau hết ngự vào nhà thờ nghĩa-sĩ đặt một cái biểu bằng bạc trong có khắc năm chữ: « Việt-Nghĩa-Hích-Au-Thiên » bằng vàng. Đoạn rồi Hoàng-thượng ngự đến viếng đàng Kỷ-niệm của giáo-dân thuộc-địa. Khi ngự hồi-loan, quân đội hai bên đều bồng súng chào.

Mười hai giờ, phụng sắc thiết-yến ở nhà hàng cơm lớn Boulogne, mời các quan Thượng-thơ, các quan Thượng-tướng, các quan Thượng-thơ thuộc-địa củ, các quan Toàn-quyền, Khâm-sứ, Thống-sứ, Thống-đốc củ, quan Toàn-quyền Long, quan Khâm-sứ Pasquier, quan Đông-các đại-thần, cùng các quan văn-võ hộ-giá cọng là 130 vị. Trong hội áo xiêm một trường chủ khách, thật là vui-vẻ rực-rỡ vô cùng. Yến rồi ngự về bộ thuộc-địa.

Tám giờ chiêu ngự đến dự yến ở điện Elysée có quan hộ-giá đại-thần và các quan văn-võ hộ giá đều dự tiệc. Khi tiệc gần xong, quan Giám-quốc có đọc bài chúc từ như sau nầy :

Tâu Hoàng-Thượng,

Từ khi Hoàng-thượng kinh quá tới thành Marseille cho tới cả lúc ngài ngự ở lại du lảm trong nước tôi, thời dân trong nước tôi đều nghinh-tiếp ngài hết lòng kinh-trọng, như vậy thì Hoàng-thượng rõ tình chân tâm của người nước tôi. Ban đầu thiệt lấy làm mừng mà được hoan-nghinh ngài là một vị đế-vương, quân lính rất là tôn-kính ; chúng tôi vẫn nhớ rằng suốt trong bốn năm hữu sự đều có quân-lính Ngài giúp-đở ngày nay còn nhớ hình-dạng lanh-lợi, chí-khí, gan-đởm của lính Ngài. Chẳng khi nào Pháp quốc quên được rằng trong lúc chiến-tranh nước Bảo-hộ cũng có nhờ con-cái nước An-nam đều nổ-lực đem thân qua giúp để cự-địch cùng quân nghịch-tặc cho thắng nghĩa công-lý văn-minh.

Trong lúc chinh-chiến cũng vậy, mà nay đã thái-bình cũng vậy, Chánh-phủ dân chủ nước tôi và cả nước tôi đều đem lòng tin-mến Hoàng-thượng.

Cái chánh sách đã lâu nay nước tôi thời thổ ra trong các chổ thuộc-địa và Bảo-hộ, thế nào thời cũng đã nhứt định.

Đã một niềm theo mục-đích Quốc-sứ di truyền, là đem nghĩa công-bình và bảo toàn mà thi-thố cho các dân-tộc đã gởi tánh mạnh cho nước tôi. Vẫn là chánh-sách tự-do, kính giữ điển lễ tôn giáo và phong-tục của các dân-tộc đó ; cốt giúp sức mở mang về đàng tinh-thần, luân-lý, về lối sanh-hoạt, thạnh-cường, để Pháp-việt vẹn nghĩa đồng-tâm hiệp-lực. Ấy chổ nào có ngọn cờ của nước tôi bay phất-phơ, thời đều thi-hành chánh-sách như vậy. Ngày nay chánh-sách đó đã làm cho được kết quả rằng Pháp-việt đã rỏ tình tương-thân, tương-ái, đã rỏ rằng một chánh-sách có giá trị vậy.

Từ ngày 27 Novembre 1787, là ngày một vị Liệt-thánh của Hoàng-thượng đã ký hòa-ước với Pháp-lang-vương, cho tới bây giờ, hai nước chúng ta cũng đã nhiều khi có lập tờ đồng-thuận. Thế mà tình tương-thân càng ngày càng mặn-nồng, làm cho sự giao-thiệp hai nước lại là thâu-mật hơn là nghĩa văn-tự đặt trong cái hòa-ước.

Ngày nay Ngài Ngự-giá như Tây, ngày nay chúng tôi được hầu thánh nhân ở chổ nầy, lại thêm một chứng cớ rỏ ràng về tình tương tín của nước Ngài và nước Báo-hộ.

Người Tây chúng tôi cũng đã biết rằng Dân tộc An-nam là một Dân-tộc thông minh, có trí suy nghĩ, siêng-năng ham học, chúng tôi cũng đã khen ngợi cái văn-hiến của nước Ngài di truyền mấy ngàn năm rồi, mà hiện bây giờ trường Viễn-đông thư-quán vẫn tìm tòi để giữ gìn các sách vở xưa và các cổ tích còn lại. Còn phần dân Ngài thời cũng mau biết rằng nước Pháp qua giúp nước Nam là chủ ý cốt giúp cho trong ngoài an-tịnh, cho được thái-bình thạnh-vượng, mở mang đạo lộ, lập thêm học-đàng, thương gia, nói tóm lại là cốt đem cái tài lịch duyệt và cái thế lực của nước tôi để mà giúp trợ cho nước Nam, cho được ích chung cả hai nước.

Tôi thiết tưởng các lời tôi mới tâu đây, chắc rằng cũng hiệp một ý kiến với Hoàng-thượng. Hoàng-thượng thiệt là một người bạn thành tín của chúng tôi, xưa Đức Hoàng-khảo vẫn là chí thân tình với nước Pháp, ngày nay Hoàng-thượng kế thế, thiệt là xứng đáng, thiệt là theo gương quí báu của đức Tiên-Hoàng.

Vì vậy cho nên lúc nước tôi hữu sự, thì Hoàng-thượng hiểu ngay rằng phần nghĩa vụ nước Ngài đáng làm thế nào. ngày nay đã Khải-hoàn, Ngài lại Ngự-giá qua đây thăm nước tôi, thế là tỏ thêm lòng thành tín của Ngài ; ý kiến Ngài thiệt là minh viễn, châu đáo, ấy cũng vì các ý kiến đó nên ngài đều hiệp ý với Chánh-phủ Bảo-hộ về các việc đã thi hành trong nước Ngài.

Tôi xin thay mặt Pháp-đình và cá phần riêng tôi nữa, mà bưng chén rượu nầy kính mừng Hoàng-thượng, chúc dân tộc ngài được phước cường thạnh, chúc hai nước tình nghĩa lâu dài, vì cùng nhau trong lúc dan nan ; nên ngày nay về sau lại càng gắn vó tât dao vậy. Quan Giám-quốc đọc xong, phụng Hoàng-thượng đáp chúc rằng :

Kính khải Giám-quốc điện-hạ.

Từ xưa đến nay ở trong lịch-sử của An-nam tôi, các vị Đế-vương chưa hề xuất dương bao giờ, lần nầy là thứ nhứt Quá-nhơn vì một sự đại ngải mà việt-hải đi đến đây là một nước mẹ của nước Nam tôi : là quí Đại-pháp, quí-quốc là một nước rất gianh giá, rất văn-minh, rất nhơn-từ ở trong Hoàn-cầu mà lại bảo-hộ nước tôi làm đều ân-hậu, cho nên Quá-nhơn thay mặt toàn-dân mà cám-tạ Quí-quốc.

Trước khi đức Hoàng-khảo của Quả-nhơn đã sắp đi tới Quí-quốc mà tỏ lòng giao-hảo của Quí-quốc với tệ-quốc đã đến một thì rất dài trên một trăm năm nay, song rủi-ro đức Tiên-hoàng-khảo băng sớm, nên chi không được như nguyện của ngài.

May nhờ lòng Quí-quốc nghĩ sự giao-hảo của hai nước đã lâu, mà nhớ đến đức Tiên-hoàng-khảo là chí-tình thiết-nghĩa với Quí-quốc, có lòng thành-tín với Quí-quốc, cho nên tôn Quả-nhơn tức Đệ-vị, để mà quảng-trị dân trong nước, cũng lấy sự thành-tín mà đối với Quí-quốc về sự ngoại-giao. Cho nên Quả-nhơn noi theo gương của đức Hoàng-khảo mà thi-thố những các đều hay của Ngài ; Quí-quốc đã xem-xét rõ, nhưng mà Ngài chỉ cốt-yếu là một sự cho mục-kích Quí-quốc mà diện-yết Pháp-đình, cho nên Quả-nhơn tuân theo ý đó mà ngày nay được thành tựu.

Kính khải đức Giám-quốc và chư vị chánh-phủ, từ khi Quí-quốc lập Quả-nhơn mà kế-thừa cho Liệt-thánh Triều-nguyễn cho tới bây giờ, nhờ các bực Đại-biểu của quí-quốc bảo-hộ tệ-quốc, tuân theo tôn-chỉ quí-đình, tán-trợ quả-nhơn mà đồng-tâm hiệp-lực với quả-nhơn chăm lo về đàng tiến-bộ cho quốc-dân, cùng lo cho hoàn-toàn về lối Pháp-việt tương-thân được lâu-dài mà hưởng chung sự lợi quyền cho bền-chặc, nên chi vừa rồi tệ-quốc đồng-dân tuân theo lịnh quả-nhơn đua nhau sang tại quí-quốc đây mà xung đột chỗ chiến-trường để mà đền-bồi một sự ân trước quí-quốc đã giúp cho Đức Gia-long Thế-tổ-cao-hoàng-đế được khôi-phục lại cơ-đồ, sau nữa cũng trông nom quí-quốc ban cho tệ-quốc quân-dân được những sự vinh-hạnh cho khỏi thua kém các nước ở tại mặt Á-đông.

Còn những sự quí-quốc đã khai hóa cho tệ-quốc trong các lề-lối trong mấy mươi năm nay biết bao nhiêu là kẻ kiến-thức có thêm được sự thông-minh quảng-bác ra nhiều, sự sinh-hoạt càng ngày càng hơn, không những nhờ quí-quốc được rứa mà thôi, mà quí-quốc lại thể tất tánh-tình mà đem lòng âu-yếm nữa.

Bởi vậy cho nên trong cơ-hội ngày nay, các nước lớn, nhỏ, thảy đều xao động mà hy-vọng cho việc hiện-tình, cho việc tương-lai, nhưng mà về phần tệ-quốc, từ thượng-lưu cho đến hạ-lưu, cứ yên-lặng không vập, không đụng gì trong sự phi-pháp, là chỉ vì tại một sự luân-lý của tệ-quốc trong đồng-dân không khi nào thay đổi. Vả lại quí-quốc là một nước rất là quảng-đại về lối ân-trạch, cho nên để nhờ sự cao-minh của

quí-quốc soi-xét cho, rồi quân-dân của tệ-quốc cũng sẻ trông thây được hạnh-phúc, cho nên trước hết Quả-nhơn phái đem Đông-cung-hoàng-thái-tử Vinh-Thụy mà phú-thát nhờ ơn quí-quốc tạo-thành cho, giáo-dục cho, đặng trăm năm về sau nối nghiệp cho Nguyễn-triều được vững-bền mà sự giao hảo của nước Nam với nước Đại-pháp lại càng thân-mật hơn nữa, Quả-nhơn đây rất có lòng tôn-kính rất thành-tín quí Pháp-đình, không có lẻ gì mà tỏ rõ ra cho bằng về sự đem con mà ký-thát cho quí-quốc, một là tỏ được sự thành-kính của Quả-nhơn đối với mẫu-quốc, hai là lo về sự tương-lai cho dân trong nước theo cái văn-minh tôn-chỉ của quí-quốc mà tiên-bộ cho có trật-tự, thời cái nhờ ơn quí-quốc tạo phục cho tệ-quốc quân-dân về lối tiên-đô là thỏa nguyện của Quả-nhơn ở đó.

Quả-nhơn trông thây ngày nay quí-quốc chánh-phủ với quí quốc-dân tiếp đãi Quả-nhơn rất trọng thể như thế nầy, thiệt là lây làm cảm động mà rất vinh-hiển cho Quả-nhơn trong một thời-đại lịch-sử của tệ-quốc chưa hề có bao giờ; nay Quả-nhơn được vinh-dự vào giữa chư-quí-vị đây, Quả-nhơn là một người thiết-nghĩa, chớ không phải là một người khách của chư quí-vị, vậy nên Quả-nhơn lây sự nhiệt-thành mà chúc quí Đại-pháp là một nước qui-mô đẹp đẻ mà quảng-đại nhơn-từ cho được vững-bền muôn năm mà được độc chiêm hoàn-cầu đệ-nhứt gianh-giá.

Quả nhơn lại kính chúc Đức Giám-quốc Điện-hạ cùng quí Phu-nhơn phúc thọ vô cùng, cùng chúc quí Triêu-đình trường trị Cửu-an, chúc cho chư quí-vị vinh-hy khương-thái, lại chúc quí Đại-pháp quốc-dân hàm tăn phú thứ. Quả-nhơn lại chúc cho quí-hữu của Quả-nhơn là quan Thuộc-địa Thượng-thơ Albert Sarraut ngọc-thể khương-cường, đặng mà thi-thô những các chánh-sách hay ở tại các nước Bảo-hộ và Thuộc-địa của quí-quốc, được cho các chúng-tộc trong mây xứ đó khỏi về sự tương-tàng tánh-mạng, cho an-ổn được như mây năm nay của chúng ta đã hiệp ý nhau mà gìn-giử thây đều yên lặng.

Nay kính chúc

Hoàng-thượng đọc rồi cử tọa đều vỗ tay tỏ ra ý vui mừng. Sau cùng Hoàng-thượng tặng đức Giám-quốc một cái lư-hương và một đôi độc-bình bằng bạc khám vàng, tặng bà Giám-quốc một cái kim-bội và gâm lụa. Tiệc xong ngự về bộ Thuộc-địa.

Ngày 3. — Các lễ lớn làm xong, các quan hộ-giá tùy-giá đều mặc thạnh-phục đến nơi Hành-tại ở bộ thuộc-địa làm lễ khánh-hạ.

Ngày hôm ấy học-sanh Annam là Nguyễn-hữu-Giải, Thân-trọng-Hậu, Hồ-đắc-Dy (ba người ấy đều đậu tú-tài tây) và Võ-điên-Sanh đều đến hành-tại xin lạy chúc mừng.

Ngày 4. — Buổi chiều Hoàng-thượng ngự thăm nhà riêng quan Thượng-thư Sarraut.

Ngày 5. — Mười hai giờ sáng đãi tiệc quan Thượng-thơ bộ Học, Thượng-thơ bộ Thuộc-địa, quan nghị-trưởng hạ nghị-viện, các quí quan và quí phu-nhơn ở bộ Thuộc-địa, cả thảy là 20 vị. Đến chiều ngự xem các công sở trong thành phố.

Ngày 6. — Buổi sớm ngự thăm quan nguyên Khâm-sứ Charles và quan Toàn-quyền Long. Hai giờ chiều nhà hát Edounard có mở cuộc hát để trợ cấp cho học trò Đông-pháp. Hoàng-thượng ngự xem sắc cho 2000 francs.

Ngày 7. — Buổi sớm sứ-thần của đức Giáo-Hoàng La-mã phụng mạnh đến yết kiến Hoàng-thượng.

Ngày hôm ấy 10 giờ sáng quan Phụ-đạo Lê-nhứ-Lâm phụng mạnh dẫn đức Hoàng-thái-tử đến nhà học số nhà 95 phố La Bourdonnais, nhà ấy thuê tiền 2 vạn francs một năm, có quan nguyên Khâm-sứ Charles và Phu-nhơn cùng ở để trông nom, và có mệ Vĩnh-Cẩn cùng viên tứ-đẳng thị-vệ Hồ-Trình viên ngủ-đẳng thị-vệ Hoàng-Đồng theo hầu.

Hai giờ 22 phút buổi chiều, Hoàng-thượng cùng quan Thượng-thơ thuộc-địa, quan Khâm-sứ Pasquier và các quan hộ-giá đi xe lữa đặc-biệt từ gare Orléan để đến thăm nhà ông Quận-công Duc de Talençay.

Sáu giờ rưỡi đến gare Blois, ông Công-tước ra rước tận gare, Hoàng-thượng ngự xe hơi đi tám giờ rưỡi đến nhà, (ông Công-tước là con cháu của công-thần khi trước, nhà ấy làm tự năm 1540, quy-chế trán-lệ, trân-thiết trang-hoàng, đủ cả đình đài lâu tạ, thiệt là một nhà hào-phú ở nước Pháp. Được nghe tin Hoàng-thượng giá ngự, ông nhớ đến sự-nghiệp của tổ-tiên mình ở về hồi đệ-quốc ngày xưa thì có lòng cảm-mộ mà ân-cần tiếp-rước một vị thiên-tử đời nay vậy. Ngày hôm ấy Hoàng-thượng ngự đến ông có mời các vị quí-tước cùng các phu-nhơn đều đến hầu).

Đêm hôm ấy ngự tiệc ở nhà ông Công-tước, lính hầu đều mặc theo phục thức lối cổ (áo sắt vàng vòng đó) đờn nhạc cũng theo lễ đề-vương rất là long trọng, 11 giờ đốt hoa pháo, (hoa pháo có cái đáng giá 15.000 francs).

Ngày 8. — Ông Công-tước mời Hoàng-thượng ngự đến Chenonceaux để lãm cung điện của triều vua cú ở trên sông Loire. Vì Hoàng-thượng có vi-giạng không đi, phái quan Đông-các-đại-thần, quan Tả-tôn-khanh Bửu-Phong đi cùng, quan Thượng-thơ Sarraut, quan Khâm-sứ Pasquier.

Ngày 9. — Ông Công-tước dân một bức vẻ về tích vua nước Tây-ban-nha đến đó khi trước để làm kỷ-niệm, lại soạn hai bộ triêu-phục của vua Napoléon I đã tặng cho các vị Công-thần nhà ây khi trước đem ra dân ngự lãm.

Hai giờ chiều, Hoàng-thượng ngự xe ô-tô ra gare Blois, rồi từ gare ây lại đáp xe hỏa đặc-biệt về thành Paris, 6 giờ đến bộ thuộc-địa.

Ngày 11. — Buổi sớm đải tiệc quan Toàn-quyền Long, quan Nghị-trưởng Thượng-nghị-viện, quan Hội-viên hội Hàn-Lâm và các quí-quan tất cả 16 vị, ở bộ thuộc-địa.

Ngày 12. — Hoàng-thượng ngự lãm thành-phô và các nhà buôn lớn.

Ngày 13. — Buổi sớm ngự thăm quan nguyên Toàn-quyền Rhome và sắc tặng một cái ngọc-bài trong bài có khắc bôn chữ « Phong-Công-Vĩ-Tích », có lời sắc ngữ bằng chữ nho.

Hai giờ chiêu Hoàng-thượng ngự tới thăm nhà học của đức Hoàng-thái-tử.

Ngày 14. — Buổi sáng ngự lãm trường bác cổ " Musée Louvre ".

Chiều hôm ây có viên danh-y M. Letulle đến chiêm yết và xin chẩn thăm ngự thể. Viên danh-y ây tâu rằng : thánh thể được vạn-yên.

Ngày 16. — Buổi sớm, phụng sắc thương quan Khâm-sứ điến về thỉnh an Lưởng-tôn-cung.

Mười giờ ngự lãm sớ vạn-quôc-địa-dư. (Trong sớ ây có để tượng đức Đông-Cung-Anh-Duệ-Hoàng-Thái-Tử và ông Bá-đa-Lộc cùng các bản hòa-ước cũ). Khi ngự lãm có các người cháu của ông Nguyễn-văn-Thắng, Nguyễn-văn-Chân đến chiêm-yết, phụng Hoàng-thượng ân cần hỏi thăm và sắc ban thưởng các hạng.

Chiều hôm ấy quan Thủ-tướng Poincarré đặc tiệc để mời Hoàng-thượng, khi dự tiệc có các quan bộ-giá, các quan thuộc-địa, các quan Toàn-quyền, và các quan to ở bộ ngoại-giao.

Ngày 17. — Hoàng-thượng ngự đến nhà viên danh-y con của M. Letulle để ngự lãm về cách lấy huyết xem bịnh.

Ngày 18. — Buổi sớm sắc tặng cho quan nguyên Toàn-quyền Beau một cái ngọc-bài (một mặt khắc: « Khải-Định An-tặng », một mặt khắc : « Minh-thù-hoằn-lược ») và có lời sắc ngữ bằng chữ nho. Chiều hôm ấy ngự đến nhà viên danh-y Aubourg để ngự lãm về cách chiêu kính xem bịnh.

Ngày 20. — Gặp ngày lễ Chánh-chung của Qui-quốc, khi 7 giờ rưỡi sáng, phụng ngự lãm đến trường duyệt-binh.

Ngày 21, 22, 23. — Các ngày ấy vì là ngày lễ, các công sở và các nhà buôn đều đóng cửa, quan Thượng-thư thuộc-địa mời Hoàng-thượng đi du lãm và thường cùng Hoàng-thượng thương thuyết việc nước.

Ngày 24. — Ngự lãm sở tài-chánh.

Ngày 25. — Buổi chiều ngự lãm sở Ngân-hàng-đông-pháp.

Ngày 26. — Ngự lãm cung Versailles (cung ấy là cung của vua Louis XIV, khi làm tốn hết năm trăm triệu francs, qui chế rất là tráng lệ. Bây giờ phàm những khi các nước hội-nghị và khi nước Pháp bầu Tổng-thống đều tập hợp ở cung ấy, thật là một nơi kiến trúc trước danh ở thành Paris vậy).

Ngày 27. — Ngự lãm viện Musée de Luxembourg. (viện nầy làm tự năm 1615 để làm cung cho bà Hoàng-hậu Marie de Médecis là vợ vua Henri IV ở. Bây giờ thời làm nơi thượng-nghị-viện).

Ngày 28. — Ngự lãm hội « Đông-pháp-bảo-trợ-học-hội » Hội nầy có quí quan làm danh-dự hội-viên, còn người bản-quốc Trung-kỳ, Nam-kỳ, Bắc-kỳ và người Cao-mên, Lào, hoặc người đã làm việc nhà nước, hoặc người còn đương lưu học cùng liên lạc nhau lập ra hội chủ nghĩa hội là cốt tư trợ nhau dìu-dắt các bật thiếu-niên lên đàng tân-học. Nhà hội ở phố Sommerard. Ngày hôm ấy nhà hội lạc-thành, năm giờ chiều Hoàng-thượng ngự đến chủ tọa, có quan Thượng-thơ thuộc-địa và quan đại-thần đi hộ-giá đều đến dự hội. Người trong hội tất cả 100 người. Viên hội-chủ đại biểu đọc bài chúc từ, viên ủy viên đọc bài biểu hạ chữ nho đại lược như sau nầy :

« Thần dân bản quốc vừa Sĩ, Thương, Công, Nghệ trú ở đô thành nước Pháp xin cúi đầu tâu rằng : nay ngừa thấy ngự giá Au-du, mây lấn bể lặng, ngôi sao Nam-cực, chói rạng trời tây, chúng tôi rất lấy làm vui mừng, xin dân tờ biểu chúc hạ. Chúng tôi trộm nghĩ rằng trị vì chốn thâm cung không bằng rộng xem nơi võ trụ ; việc lạ trong hoàn-hãi, cũng đủ giúp đớ chổ kiến văn. Vì vậy các vị Đế-vương, có khi ưu cần mà lại có khi du lãm, nhưng mà tám ngựa Châu-vương, xa giá còn đi trong xích huyện ; sáu rồng Hán-đế, ngự du chưa ra khỏi trường thành, hơn được người xưa ngày nay mới thấy.

Khâm-duy Hoàng-đế-bệ-hạ : Đức huy tỏ-rạng hai vừng, chí-khí lao-lung tám cõi, tính bể viển giá, trọn nghĩa giao-lân, được tin danh đô sắp mở đại-hội, bèn sửa sang Pháp giá và tuyên-triệu Đông-cung, cởi tàu sang đến Au-Châu, lên bộ viên thăm Quí-quốc, ba thân giúp thuận, bể giao-long gió-lặng trời-êm, quốc hội vui mừng, đàng cảnh-tất hoa-chào, cỗ-rước.

Chúng tôi du học phương xa, mưu sanh đất khách, những tưởng chim xa núi Ngự, lòng tôn thân muôn dặm chín từng, may đâu rồng dáng trời tây, ngoài mộng-tưởng nghìn năm một hội, thỏa dạ chiêm y, vui mừng không xiết, xin dâng biểu chúc mừng ».

Khi đọc rồi Hoàng-thượng trã lời úy đáp và ban cho 5.000 francs. Các quan hộ-giá cũng có trợ-cấp. Đoạn rồi Hoàng-thượng ngự về bộ thuộc-địa.

Hội ây có cung-tiên một bức ngự dung chiêu-đại. Viên hội-trưởng là M. Cao-văn-Liên hiện làm chức Kỵ-sư, viên phó-hội-trưởng là M. Nguyễn-xuân-Giác luật-khoa tiên-sĩ hiện làm chức luật-sư tòa thượng-thẩm Paris.

Tháng sáu, ngày 1. — Bảy giờ rưỡi sáng, ngự-giá đáp xe lửa đặc-biệt từ gare de l'Est đi thăm thành Verdun, các quan hộ-tùng đều đi theo. Tám giờ đi đến sông Marne (chổ nầy là chổ quân nước Phổ tàn phá, quan thượng-tướng Joffre đã từng được trận ở đây), Mười một giờ rưỡi xe đến gare Verdun, ngự đến nhà hàng cơm lớn trú-tất và ngự-thiện. Hai giờ chiều ngự xem tòa Đốc-lý thành Verdun, trước tòa có để bốn khẩu đại-bác, trên lầu treo các hạng cờ, gươm và mày-đay đều là quân tướng các nước khi du lãm tặng cho thành ây để làm Kỷ-niệm, phía tã dựng một cái bia để Kỷ-niệm chiến công. Khi Hoàng-thượng ngự lãm trên lầu, viên Đốc-lý có tuyên đọc về

sự tích thành ấy, đọc xong, Hoàng-thượng sắc tặng một cái đại hạng kim-khánh và ngự phê vào kim-sách, các quan hộ-tùng củng lần lược ký tên vào. Tòa Đốc-lý ấy có dân Hoàng-thượng một hộp bánh để tỏ lòng thành. Đoạn rồi Hoàng-thượng ngự thăm mộ-địa các tướng-sĩ trận vong, hai bên đều có giàng lính hầu, Hoàng-thượng đến tặng một cành hoa bằng đồng, đội quân nhạc thổi kèn điệu vấn, tiếng nhạc rất là thê thảm. Lễ xong Hoàng-thượng ngự về nhà hàng cơm.

Thành nầy ở trên sông Meuse, là then chốt cho mặt Đông nước Pháp, vì vậy binh nước Phổ giốc lòng đánh phá, tàn hại rất nhiều, nhờ có ông tướng Galliani liều mình giữ thành, và quan thượng-tướng Bétain chống chỏi trăm trận mà quân Phổ không thể nào lấy được. Kể tất cả những người vì thành ấy mà chết đến 42 vạn người, ấy là không kể những người không biết tên và quân lính giặc nữa. Nhưng chỉ tìm thấy được thấy 8 vạn người, còn bao nhiêu thời chôn thân ở đám lữa binh. Than ôi ! sô đấy biết bao nhiêu tánh mạnh, chôn trong một mãnh cổ thành, kìa ai gây họa binh-đao nên nông-nỗi thê. Nhưng khá khen thay tâm lòng ái quốc của người Pháp ! thà chết mà giữ được quốc-thổ còn hơn sông mà phó cho nước ngoài. Hiện bây giờ thành-quách lâu-đài phá tan gần hết, sửa sang chỉnh-đốn lại tất vài mươi năm mới được hoàn tụ như xưa. Ai đi ngang tới xứ nầy trông thấy cụm cổ-thụ tiêu điều, mãnh hành vân lát-đát, cũng động lòng cảm khái mà than rằng : phàm hưởng hạnh-phúc văn-minh càng nhiều thời chịu thảm họa văn-minh càng lắm. Ôi ! phúc và họa có phải là sô tuần hoàn như thê ư ? Không thê thì cớ sao cuộc hòa-bình ở trong đời khó định vậy.

Ngày 2. — Buổi sớm ngự lãm đài Verdun.

Thành ấy dài 11 Km, có hầm đi thông dưới đất, trên thời đắp thành một cái núi đất, trong hầm có chổ rèn đúc, có phòng ngủ, có chổ hội nghị, có chổ diễn tập, và điện đăng, điện thoại, khí cơ, v. v. Mỗi cửa thành đều có xây lổ súng để bắn ra ngoài, lính thường tụ 4000 người, lương thực cũng nhiều, cứ như lời viên quan tư nói thời khi có việc, dân bản xứ vào đây ở có thể ăn được 4 tháng, khi Hoàng-thượng ngự lãm có ngự phê vào thủ sách.

Sớm hôm ấy lại ngự lãm nhà đại-giáo-đàng.

Nhà ây cao lớn và rộng, thiệt là một nơi kiên trúc có tiếng nhưng bây giờ đã bị quân giặc tàn phá đổ nát. Trong nhà có một cái bia đá ghi tên đức giáo-chủ Saint Saintin I, mà không ghi thuộc về năm nào, chỉ biết rằng từ đức giáo-chủ thứ V thuộc về năm 457 đến đức giáo-chủ thứ 107 thuộc về năm 1914, thế thì nhà ây dựng lên đã được 1457 năm rồi. Ôi ! một nền giáo đàng đã lâu năm như thế, công trình kiên trúc đã to lớn như thế, mà bây giờ người Đức nở lòng tàn phá thực là tội với cuộc văn-minh của thế giới vậy.

12 giờ ngự về nhà hàng-cơm ngự-thiện.

1 giờ chiều ngự lãm các nơi chiên-trường.

Nơi chiên-trường ở về dọc núi đều bị quân Phổ tàn phá, cỏ cây khô héo, đá sỏi gập ghình, nghinh ngang những tâm sắt đứt gẩy nằm trên đàng, có chỗ gò cao mà búng thành hào hô, có chổ đồn lủy mà hóa ra đất bằng, ây là vít thương súng đại-bác quân Đức.

Hoàng-thượng ngự vào đồn Tavannes và đồn Vaux.

Hai đồn ây đều đào hầm dưới núi mà xây thành đồn, cơ quan rất là bí hiểm, nhưng mà đều bị quân giặc đánh chiêm, có tâm sắt ớn đến 4, 5 thước vuôn tây cũng đều bị gẩy đứt. Bên tả có một cái đồn bị đạn bắn sụp, quân lính đều chết đứng, chỉ thây những đầu súng múi gươm bó trên mặt đất thành hàng thành ngủ, bây giờ dựng mộ tháp ở trên để làm kỷ-niệm, *non sông tàn nát như tương, nên công một tướng nát xương muôn người*, thật là cái cảnh tượng đáng đau lòng, xót dạ vậy, trông thây cái cảnh tượng thời đủ biết binh lực binh khí của người Phổ, nhưng mà cũng biết được cách dụng binh và lòng dân của nước Pháp, vì người Pháp có tài dụng binh và dân hết lòng thương nước, cho nên tàn hại đến thế mà quốc thổ vẫn giữ được.

Hoàng-thượng ngự lãm nhà hội làm phúc, sắc cho tiền bạc và các quan viên hộ-tùng đều có trợ cấp.

Nhà hội nây làm ở trên núi, lập hội phái người tìm những hài cốt người chết, dữa nhà thời thờ đức Thiên-chúa, bên tả, bên hữu thời để những quan-tài chứa đầy những xương người. Người hội-viên có kể rằng : mây vạn người chết và bị thương, người sống đã không còn một miếng da lành ; người chết lại không có một lóng xương nguyên. Hiện đương tìm những di-hài đem về qui trí một chỗ sẽ làm một nơi mộ-địa lớn để an ủy những linh hồn đã vì công lý mà liều mình.

4 giờ rưỡi ngự về nhà hàng cơm, 5 giờ rưỡi đáp xe lửa về Paris, 8 giờ rưỡi ngự thiện ở trên xe, 11 giờ về đến bộ thuộc-địa.

Ngày 3, 4, 5. — Mấy hôm ấy, Hoàng-thượng ngự lãm các thắng cảnh thành Paris.

Ngày 6. — Buổi sớm ngự lãm xưởng làm đồ sứ.

Ngày 7. — Sắc định đến ngày 14 lìa thành Paris qua Lyon để xem phong cảnh rồi về Marseille, ngày 19 sẽ đáp tàu Angers về nước.

Ngày 8. — Quan hộ-giá Đông-các-đại-thần xin phép một tuần lễ để đi qua nước Italie thăm đức Giáo-hoàng La-Mã rồi sẽ trở về thành Marseille hậu giá. Hoàng-thượng chuẩn cho và gởi một cái kim-khánh tặng đức Giáo-hoàng. Lời sắc ngự chữ nho dịch ra như sau nầy :

Hoàng-Đế nước Đại-nam sắc : đức Giáo-hoàng La-Mã là phụng về nhứt tôn Giáo-chủ, người bản-quốc tin theo vẫn nhiều, nay Quả-nhơn giá ngự Pháp-đình để tỏ tình hòa-hảo, quan hộ-giá đại-thần Đông-các-đại-học-sĩ Phước-môn-bá Nguyễn-hữu-Bài thỉnh mạng qua quí thành để cung chiêm thánh tích. Vậy sai đem theo tặng một ngọc-thánh tôi đại-hạng và thùy-anh, để tỏ hảo-tình và làm kỷ-niệm. Khâm-thử.

Ngày 9. — Ngự lãm đại-thương-cuộc Lafeyette.

Ngày 11. — Sắc thâu xếp những đồ ngự-dụng chờ đến ngày chở về thành Marseille.

Ngày 12. — Sắc đức Đông-cung-hoàng-thái-tử ở lại học khỏi tông-giá, còn quan Phụ-đạo Lê-như-Lâm xin tông-giá đến thành Marseille, Hoàng-thượng chuẩn cho.

Ngày 13. — Ngự chế lời lưu tạ, sắc dịch ra đăng báo, cho mọi người đều biết. Cung dịch như sau nầy :

« Quả-nhơn vì quốc-vụ, lân-tình, vượt trùng dương qua Quí-quốc, được Triều-đình và quốc-dân quí-quốc hoan-nghinh, cái thạnh tình long tiếp không xiết cãm mến, nay mọi việc đều thanh thỏa, sắp đến ngày về Nam, vậy có vài lời công-bố, để đồng nhơn Quí-quốc đều biết tâm lòng cảm tạ của Quả-nhơn trong khi về nước.

Paris le 5 Août 1922

Ngự phê : Khải-Định »

Ngày hôm ấy 11 giờ sáng quan quí Giám-quốc đặc tiệc tiễn hành

mời Hoàng-thượng ngự tiệc, đức Đông-cung-hoàng-thái-tử cùng các quan hộ-giá đều dự tiệc. Chiều hôm ấy các quan hộ-tùng được thưởng các hạng mày-đay, đều tới hành-tại làm lễ bái-tạ. Hoàng-thượng sắc cho đeo và chờ khi hồi-loan sẽ cho bái-tạ.

Các quan được thưởng mày-đay như sau nầy :

Quan Đông-các-đại-thần được thưởng Bénin thượng hạng. Văn-ban hộ-giá : quan Tả-tôn-khanh Bửu-Phong ; quan Ngự-tiền thông-sự Thái-văn-Toản ; Võ-ban hộ-giá : quan Quản-lãnh-thị-vệ Bửu-Trác, quan Thông-chế Nguyễn-hữu-Tiến được thưởng Ngũ-hạng Bắc-đẩu-bội-tinh.

Quan Phụ--đạo Lê-nhữ-Lâm, quan nội-các thừa-chỉ Nguyễn-cao-Tiêu, quan Ngự-tiền-thư-ký Hồ-đắc-Ưng, quan Thị-giảng Trần-Đức, quan Phán-sự Lê-thanh-Cảnh, đều được thưởng Hàn-lâm bội-tinh hạng nhì. Quan Lang-trung-cẩn-tín Lê-minh-Điều, Tứ-đẳng-thị-vệ Hồ-Khoa, Ngũ-đẳng-thị-vệ Võ-văn-Mại, Lê-khắc-Chí và Nguyễn-hữu-Duyên, ngoại-khoa-y-chánh Nguyễn-Nghĩa, Hành-tẩu Nguyễn-Thúc, đều được thưởng Bénin hạng năm. Nội-các-tu-soạn Phạm-xuân-Hiền, Bác-phẩm cẩn-tín Nguyễn-Tín đều được thưởng An-duân bội-tinh hạng năm, Tùy-phái Nguyễn-văn-Hồ, Nguyễn-đắc-Vọng, Lê-Bút và viên thơ-ký của quan Hộ-giá-đại-thần Trần-Tùng đều được thưởng mày-đay d'Honneur hạng nhứt.

NGỰ-GIÁ-NHƯ-TÂY-KỶ

QUYỂN THỨ TƯ

Từ thành Paris hồi-loan, đến đại Giá về Kinh-thành

Tháng 6, ngày 14. — 8 giờ sáng, phụng Hoàng-thượng đi xe-hỏa đặc biệt, từ gare de lyon thành Pha-lê Hồi-loan. Các quí quan ở Pháp-đình, đều đưa đến gare, có một đạo quan binh, bày hàng mà tông Giá. Khi xe đi có phát súng và đánh nhạc.

Thành Pha-lê ở trên sông Seine, là một cái thành lớn nhất trên đại-lục Au-châu, lầu đài đẹp, kỷ-nghệ khéo, thiệt khó mà biên vẽ ra cho xiết, nên chi người Âu-châu cho Pha-lê là một cái du-lạc-trường lớn. Ngày nay chánh-trị trong nước, về quyền các bậc nghị-viên và các quan Thượng-thư, tư tướng cũng mỗi ngày một mới, nhưng xem các nơi trước danh : về kiến-trúc cao lớn ở trong thành, như là viện Musée Louvre, viện Musée Luxembourg ; về thắng tích danh giự như là cửa Khải-hoàn-môn (l'Arc de Triomphe), tháp Ai-văn (tháp xưa của nước Egype, xây bằng đá có vân, cao 22 m., trên khắc chữ cổ-văn nước Egype, năm 1836 vua nước Pháp đánh nước Egype chở về, dựng ở Place de la concorde), và những chánh sách phú-cường, đều từ các đâng Đê-Vương đời xưa gây dựng lên, bày đặt ra, đã nhọc lòng gắn sức xây nên cái nền rất vẻ-vang, rất bền-vững cho dân tộc nầy, người đời sau chẳng qua nhận mà sửa-sang thêm, giữ-dìn lại mà thôi. Lên tháp Tour Eilfel (làm bằng sắt, cao 300 m. quan Bác-sĩ Eilfel làm ra) mà trông quanh, xem phong-cảnh thành Pha-lê bày ra trước mắt, người hửu tâm thê đạo, ắt cũng bâng-khuâng vì tâm lòng hoài cổ vậy.

Ngày ây, phụng Hoàng-thượng hồi-loan ngồi trong xe trông về thành Pha-lê có ngự vịnh một bài thơ, xin cung dịch như sau nầy.

Đô hội Pha-lê tiếng gọi rằng :
Câu, đàng, lâu, các vẻ đâu bằng ;
Cung đền Đề-quốc trông còn đó ;
Ba cỏ in màu thuở trước chăng ?

12 giờ trưa, phụng ngự-thiện ở trên xe.

4 giờ chiều, đến thành Lyon, phụng Hoàng-thượng trú-tất ở Hôtel terminus, các quan văn-võ hộ-giá và một viên Nội-các, ba viên Thị-vệ theo hầu, còn thời ban cho xuống Marseille trước để chờ hậu Giá.

Ngày 15. — 10 giờ sáng, ngự lãm nhà máy dệt tơ Henry Bertrand ở Lyon.

Nhà máy nầy rộng lớn lắm, máy móc nhiều, có phòng vẻ để vẽ các thức bông, có phòng nhuộm để nhuộm đủ các màu, kéo-tơ kết-chỉ, đều dùng máy cả ; cũng có dùng nhân công phụ vào, như nghề in, nghề thêu, cũng đều rất khéo ; dệt ra những sa, nỉ, trừu, đoạn thức gì cũng tinh-xảo rất mực, lại có các sắc bông chỉ vàng càng khéo nữa. Hội ấy có phụng hiến Hoàng-thượng một tấm sa bông vàng sắc lục, và viên Hội-chủ có tâu rằng : Hội chúng tôi hiện đương tổ-chức một cuộc dệt ở Đông-pháp về các hạt Bình-định, Nam-định, phụng Hoàng-thượng gia tâm giúp-đỡ, ngày sau nghề dệt bên bản-quốc, một ngày một tân bộ, thời đồ phục dụng dư dụ, tiền của khỏi lậu chi ra ngoại quốc vậy.

Đoạn rồi, Ngự lãm vườn hoa lớn. Trong vườn trồng đủ các thứ hoa, những cây lạ hoa kỳ các nơi đều đem trồng ở đó hết, có thứ cây ở nhiệt-đới đem về, phải làm nhà kính, để vào lồng gương. Gấm-hoa nệm-cỏ, muôn tía ngàn hồng, cảnh trí thiệt là vui lòng ưa mắt. Dưới cây hoa lại treo bài sắt khắc tên hoa và tên người trồng hoa, cho người du-thưởng xem vật mà nhớ người.

Khi Ngự lãm có người thiếu-nữ dân một bó hoa kết đủ trăm thứ hoa.

Ngoài vườn hoa có vườn bách thú, vườn chơi nghỉ mát, đá xây nên núi, cây bắc thành cầu, đôi bên non nước đượm-mầu, dạo quanh một lối, ngỏ đâu non bồng.

Lại phụng Ngự lãm chợ phiên Palais de la foire. Chợ nầy làm chưa xong, xem trong đồ thời ba phần mới làm được một. Trong chợ xây lầu cao đến 3, 4 tầng, trên, dưới, tả, hữu, chia ra làm các phòng, mỗi phòng để cất một thứ hóa hạng riêng, ở giữa có xuyên đàng thiết-lộ, để khi hội cho người qua lại cho tiện. Trong lầu kết đèn điện, rực-rỡ như sao. Thường năm chợ họp hai phiên, gần xa nô nức đi chợ, tiện mà xem xét các-kỷ nghệ và so sánh các hòa giá Mới đây, hội chợ Hà-nội ở nước ta, chừng cũng bắt chước theo ý ấy, ước sao mỗi ngày mỗi tân mà đua tranh với hội chợ nầy.

12 giờ, Xã-sảnh ở thành ây có thiết tiệc mời Hoàng-thượng, có viên Hội-chủ nhà buôn, viên Hội-chủ nhà máy dệt đều dự tiệc. Viên Xã-trưởng là Henriot, nguyên Thượng-thư sung thượng-nghị-viện, làm đại biểu cung chúc Hoàng-thượng, nhân tâu rằng : Ngày nay phụng Hoàng-thượng Giá lâm thành nầy, cái tình liên-lạc đôi bên, ví như một sợi tơ rất tốt lại càng thêm bền v. v. Phụng Hoàng-thượng ủy đáp xong, xã ây phụng hiến một bức sa gấm chỉ vàng thức mới, và tâu rằng : bức ây là người thợ dệt có tiếng ở thành ây tên là Coudurier Fructus dệt ra, xin dân để làm kỷ-niệm.

3 giờ chiều, phụng Ngự lãm viện Hiếu-cổ về sự dệt tơ. Trong viện có đủ những các thứ hàng tơ, lụa, trừu, đoạn xưa nay, đủ dùng mà khảo cứu cách thức, có thứ hàng xưa từ trước Thiên-chúa dáng sanh, đến nay hãy còn giữ được. Phụng Ngự lãm rồi, có ghi vào kim-sách trong viện.

Đoạn rồi, phụng Hoàng-thượng ngự lãm sở Thương-mãi Hội-đồng. Sở nầy ở dưới viện hiếu-cổ, là nơi để hội-nghị trù toán của các thương cục lớn cả thành. Hội ây được Hoàng-thượng Giá lâm, rất tỏ lòng hoan cảm, có phụng hiến một tấm đoạn kim-tiền sắc vàng.

4 giờ chiều, phụng Ngự về trú tất ở hàng cơm Terminus.

Thành Lyon ở trên sông Rhône cùng sông Saône giáp nhau, cách thành Pha-lê 512 kilomètres, sơn thủy phong cảnh rất đẹp, chỗ ây nuôi tằm rất thạnh, tơ các nước bán ở đó nhiều, trước có ông Yacquard là người rất có danh tiếng về sự tạo ra máy dệt, ngày nay các nhà máy dệt trong thành, đều còn bắt chước đó cả; các thương cục khác, cũng càng ngày càng tân bộ, phồn ba chẳng kém gì thành Pha-lê.

Ngày 16. — 8 giờ sáng, Giá ngự xe hỏa về thành Marseille.

12 giờ trưa, phụng Ngự thiện ở trên xe.

3 giờ chiều đến Marseille, phụng Ngự trú tất ở phủ Tổng-trấn.

Chiều ngày 17, Giá-hạnh nhà xã-sảnh thành ây.

Chiều hôm ây, quan Đông-các-đại-thần ở bên La-mã về, đức Giáo-hoàng gởi phụng Hoàng-thượng một bức kim-bài tròn « Ký-nghĩa » để làm kỷ-niệm. Quan Đông-các cũng được đặc tặng thượng-hạng bội-tinh Saint Syvestre và một bức ngân-bài tròn « kỷ-niệm ».

Quan Đông-các-đại-thần được đức Giáo-Hoàng khoản tiếp trọng thể ; đức Giáo-hoàng rất lấy làm cảm tạ đức Hoàng-thượng đã hậu tình mà đưa Ngự-tiên và tặng Ngọc-khánh, lại nói rằng : các nước Á-đông tín-giáo cũng nhiều, việc giáo càng ngày càng thịnh, mới đây, các ông Hoàng-thân, Vương-công, nước Xiêm-la và nước Nhật-bản cũng có qua La-mã thám-yết, nay Đại-thân vân được cái tôn-chỉ trong tôn-giáo, phò vua giúp nước, đến ngôi tể-phụ, đã thỉnh mạng được mà tới Thánh-địa nầy, ây vẫn là cái cơ lược, cái thành tâm của Đại-thân, nhưng cũng nhờ lượng đức Hoàng-đế Đại-nam cao-minh khoan-đại, không có kỳ-thị với công-giáo La-mã, đức Giáo-hoàng rất lấy làm vui lòng vậy. Đoạn rồi, Đại-thân đi cung chiêm các nơi đền đài, trông thấy cao-lớn xinh-đẹp, thiệt xứng-đáng với cái tiếng khen rằng nơi kỳ-tuyệt thứ nhất trong hoàng-cầu ; lại đi qua thăm yết quan Ngoại-vụ thượng-thư Trụ-quốc-đại-thần, quan thượng-thư cũng tới nhà trú đáp thám, có ân-cần thăm hỏi và xin gởi chúc đức Hoàng-thượng vạn-an.

Ngày 18. — Buổi sáng, phụng Ngự lãm hội đâu-sảo, các quan hộ tùng đi xe hơi theo hầu, có lính cảnh-sát đi xe đạp dẹp hai bên đàng. 10 giờ đến trường đâu-sảo. Hoàng-thượng đi xe hơi từ từ xem khắp, người các nước trông vào đều vỗ tay tung hô, hoặc khẩu đầu làm lễ.

Ngự lãm đến sở hội Đông-dương, có một đội lính An-nam sắp hàng hầu Giá. Phụng ngự xem chùa Đế-thiên, Đế-thích. Chùa nầy bắc chước cách thức chùa xưa Cao-mên mà làm : trong làm gỗ, ngoài xây vôi với cát, quanh vòng nhiều lối, thiệt khéo lạ lùng. Trong chùa trần-thiết, đều là hàng-hóa bên Đông-pháp, trước chùa có hồ có tháp, hai bên có đình có đài Một người hội-viên có nói rằng : « chùa đây chẳng qua bắt-chước cái thức mà làm tạm để làm sở trần-thiết hội đâu-xảo, còn như chùa thiệt thời cao đẹp hơn gấp mười đây nữa. Ngày nay các nước gọi rằng lâu đài rất mới, xem ra thời quy mô rộng-rãi, cơ-chỉ vững-bền, chưa hẳn đã hơn chùa ây, xem đó cũng đủ biết cái nghị-lực, cái xảo-tứ về sự kiến-trúc đời xưa bên Á-đông. »

Một lúc, phụng Ngự lãm chỗ đâu-xảo đồ hàng bản-quốc, hai bên có lính An-nam cầm cờ nghinh Giá. Phụng Ngự vào đình tạm nghỉ một lát, trong đình trần-thiết có trướng liễn chữ Hán và các đồ lư-hương và đồ sứ, khi ây có các quí-quan hội Đâu-xảo

và phái-viên các nước, phái-viên bản-quốc đều đến cung-yết. Phụng sắc thưởng các hạng khánh, tiền và bội-tinh, lại có các người nữ-học-sanh Bắc-kỳ dân một bồn bách hoa chúc-hạ, Ngài sắc thu cho.

Hội đấu-xảo chủ ý để khai thông trí-xảo, khảo-sát kỷ-nghệ, mà khuyến tưởng cho người trong nước, các nước đều có cả. Xem hội đấu-xảo thành Marseille năm nay, phần các hạt Đông-pháp ta, những vật-sản thiên-nhiên, những hóa-hạng nhân-tạo, nào có kém ai, chỉ có về bên cơ-khí, thời còn là khuyết-điểm. Ví bằng lấy cơ-khí mà bổ thêm cho nhân công, thời sau nầy ắt có ngày được hoàn-toàn vậy.

Kỳ trại-hội nầy, nhân Hoàng-thượng vì sự bang-giao qua Pháp-đình, đi kinh quá mà du lãm, người trong nước ai nấy đều hăm-hở vui-mừng, lấy làm nghìn năm một hội, nên chi ngày ấy sau khi Ngự lãm, nhà nhật-trình có đăng một bài, để tỏ lòng cảm-tạ, xin dịch để làm ghi.

Tâu Hoàng-Thượng,

Suốt cả nước Đại-pháp xin đem những lời tung-hô vui-vẽ nầy mà kính chào bệ-hạ, là một người bạn trung-thành, chắc-chắn của mình. Đại-pháp vẫn hết lòng cải-lương tiến-hóa cho quí-quốc, những công-nghiệp ấy đều mong được Hoàng-đế hết tân trợ, chúng tôi vẫn được tai nghe. Vả bệ-hạ thánh trí tinh-vi, lại hay ưa đều cao-nhả, tưởng sao Ngài cũng sẵng lòng cho đem cái tinh-vi cao-nhả Đại-pháp mà dẫn vào đất nước Việt-nam.

Chắc bên Việt-đông không bao giờ quên được cái nền văn-minh tối cổ của mình. Đương khi Âu-châu còn hủ-lậu, bị bọn Man-di tàn phá, thê-thảm tiêu-điều, thời bên Việt-đông đã nhờ học mà có một nền luân-lý và một án văn-chương, thiên thu bất dịch.

Nhưng thiết-tưởng Đông-phương tôi-cổ và Tây-phương tôi-tân khác nhau cũng không là mấy vì nhơn-loại tuy khác, mà tri-giác ai cũng như ai. Một phần người luôi lại thì một phần người tiến lên, tuần hoàn là lẻ tự-nhiên, không thể đem nhân-lực mà vẫn hồi được. Đông-phương đã đi trước chúng tôi về đường triết-học, và đã biết lấy con mắt trác-kiến mà xem-xét việc đời.

Ngày nay Au-châu sự phát-minh càng ngày càng tân kỳ, kỵ-xảo càng ngày càng phát-đạt, làm cho biên hẳn những bề vật-chất đời người, mà những câu cách-ngôn thành-luận bên Đông, vẫn có ý nghĩa mới mang, hình như cái thời khắc không làm sao mà chuyên di đi được.

Nhân dân Đại-pháp vẫn tự phụ cái văn-minh tiên hóa hiện thời của mình, nay được hoan-nghinh Hoàng-thượng đây tức là một dân đại-biểu rất xứng đáng của các bực tiên-triết.

Bệ-hạ đã phá cách triều-điển cổ-tục mà giá lâm để tỏ lòng thân-ái với Đại-pháp, thời nước Đại-pháp cảm bội vô cùng.

Bệ-hạ lại hạ cố đến cuộc đâu-xảo thuộc-địa, khiến cho tình liên lạc của nước Đại-việt với đất Marseille càng thêm mật thiết, chúng tôi ngưỡng thể thánh ý, không xiết vui mừng. Sự giao-thông hòa bình bây giờ tức là cái khởi điểm cho sự giao-thông về phần tình thân sau nầy vậy.

Mỗi khi có cơ-hội, dù khó dù dễ, nước Đại-việt vẫn sẵng lòng giúp đỡ cho Đại-pháp, không bao giờ có dạ trì hồi.

Về việc đồng lòng hợp sức lo cho nhân loại thoát khỏi cái thảm họa thượng-võ chủ-nghĩa, Đại-nam Đại-pháp vẫn có một cảm tình chung. Đại-pháp thật đã không phụ hai chữ văn-minh, mà Đại-nam cũng dự một phần vinh diệu. Tâm lòng Bệ-hạ hinh-hương kỳ-vọng cho Đại-pháp thật là một cái trợ-lực và một sự thỏa lòng cho Đại-pháp vậy.

Chúng tôi được dịp nầy mà tỏ lòng kính ái và lại nhân dịp nầy bày lời cảm tạ những công-nghiệp Bệ-hạ đã tân trợ cho Đại-pháp, thật là mừng rỡ bội phần.

Vậy xin cung chúc Hoàng-đế thọ khảo vô cùng, Quí-triều cửu an trường trị.

Cẩn tâu

Ngày 19. — Buổi sáng tiếp tờ điện-tín của đức Giám-quốc gởi tiễn biệt Hoàng-đế khi Ngài ngự ở Marseille sắp xuống tàu, xin dịch ra sau nầy:

Tôi xin cảm ơn Hoàng-thượng những tình thân-ái, thành-tín Ngài đã tỏ ra với tôi, về phần ngài, và phần dân-tộc Ngài.

Sự Ngài ngự vượt biển qua đây trước thăm Quốc-trưởng nước Bảo-hộ, sau du-lãm nước tôi, là cả nước Pháp và chánh-phủ chúng tôi đều lấy làm thâm cảm lòng thân luyến của Ngài.

Đông-cung-hoàng-thái-tử là con yêu dâu của Ngài, mà Ngài lại giao cho nước tôi giạy giỗ, thật là Ngài tỏ ra lòng rất tin cậy nước tôi, ây là một việc rất quí-báu cho nước tôi vậy.

Ngài đã có tình ân cần như vậy, nên nước tôi cùng Chánh-phủ Pháp-đình cứ cái chánh-sách tương-tín, quảng-đại, tân bộ mà thi thổ trong nước Ngài, để cho Pháp-Việt càng ngày lại càng thân-mật, hai nước kết giao như một.

Xin Ngài hảy vững lòng rằng Đông-cung ở lại bên nầy thời chúng tôi sẻ chiều-cô, nội thất tôi cùng tôi vẫn nhớ luôn ngày Ngài ngự cùng Đông-cung tới thăm chúng tôi, và chúng tôi vẫn vui lòng mà gặp lại Đông-cung. Kính chúc Hoàng-thượng ngự-giá hồi loan được khương-an, và xin Ngài nhận lây tình thân hữu thành tín của tôi tỏ ra với Ngài.

MILLERAND

11 giờ sáng ngày hôm ây, phụng Hoàng-thượng ngự tiệc tiễn trình của quan Toàn-quyền Long, 4 giờ chiêu, phụng ngự lên tàu hỏa Angers. Trên tàu treo cờ rồng bản-quốc, đồ trần thiết cũng chỉnh nhã lắm. Quan-binh đứng ra hai bên bên tàu châu chực, đánh nhạc vang lừng, người đi xem, người đi tiễn tông dêu có ý lưu-luyên. Quan Thượng-thơ Thuộc-địa Sarraut, quan Toàn-quyền Long, các quí quan văn, võ, quan Đông-triêu phụ-đạo Lê-nhử-Lâm, đêu tông Giá đền tàu, các quan viên hộ-tùng đều theo hầu lên tàu, lại có các quan phái-bộ đầu xảo, Phủ-doản Thừa-thiên Vương-tứ-Đại, Tuần-phủ Cao-bằng Nguyễn-văn-Định, cùng đi chiếc tàu ây theo Giá về Nam. 5 giờ chiêu, tàu nhổ neo ra vũng lyon.

Tàu nầy là tàu nước Pháp bội binh phí, dài 152 thước, rộng 16 thước, một ông khói, hai cột buồm, trên dưới chia làm 6 tầng, phụng Hoàng-thượng ngự ở phòng đặc-biệt bên hữu về gian giữa tầng thứ hai, quan Khâm-sứ ở phòng bên tả, trần thiết rất đẹp. Các quan hộ-giá và các viên văn, võ trú ở phòng khách hạng nhất tầng thứ ba, các thuộc viên tùy giá đều trú ở phòng khách hạng ba tầng thứ năm.

Tàu ây cao lớn không bằng tàu Porthos, mà máy móc khéo hơn và lanh hơn, mỗi một ngày đi được trên dưới 330 hải lý.

Ngày 20. — Tàu đi chính đôi về phía đông cù-lao Khoa-tây-gia.

Kỳ tàu nầy có người Pháp Nguyễn-Rouan Henri, tự xưng là người thành Pha-lê, mẹ người Huê, khi trước người cha qua Annam làm chủ tòa điện-báo, Nguyễn-Rouan « Doán » là theo họ mẹ; theo cha về Tây đã 13 năm, vì nhớ mẹ muôn sang Annam thăm viếng, mà không xin phép được; nay nghe Hoàng-thượng hồi loan, đi lén xuông tàu mà theo, không có vé tàu cũng không có dây thông-hành, chủ tàu xét ra, toan chờ đến Port-Saïd thời đuổi lên bờ.

Hoàng-thượng nghe nói, khen là người có hiếu, sắc cho 300 quan tiền tây, và sắc thương quan Hộ-giá Khâm-sứ đại-thần cấp dây tàu cho qua Annam tìm mẹ. Nguyễn-Rouan Henri bái lịnh cảm kích, nói rằng: muôn đội ơn trên, không biết lấy gì mà báo đáp.

Người xưa bó quan tìm mẹ, để tiếng đời sau, ngờ đâu ngày nay lại có người liều mình vượt bể băng khơi, mà đi tìm mẹ, ây thiên-lý nhân-tâm, đời nào nước nào cũng thê.

Ngày 21. — tàu đi vào hãi-cổ Messine.
Ngày 22. — tàu đi về hãi-phận Archipel.
Ngày 23. — tàu đi về hãi-phận Turquie.
Ngày 24. — tàu đi qua hòn Chypre.

2 giờ chiều đến vũng Beyrouth, tàu đậu. Khi đến bến, trên tàu treo cờ rồng vàng bản-quốc, tàu binh ở trong thổi kèn chúc mừng, rồi có quan Quí Nguyên-soái Gourand cùng các quí quan, thổ quan lên tàu nghinh Giá. Phụng Hoàng-thượng lên bộ, các quan Hộ-giá đều theo hầu, tàu binh phát súng mừng 21 tiếng. Khi đến bến, có một đội lính mã-kỵ và một đội lính Annam bày hàng để rước Ngự giá, có đánh nhạc quân chúc mừng. Phụng Hoàng-thượng lên xe hơi cùng quan Quí Nguyên-soái du lãm đồn quân Đông-pháp, có đội mã-kỵ đi tùy Giá, duyên-đồ có lính dẹp đàng. Trong đồn trần thiết theo qui thức bản-quốc: trước kết một cái môn-lâu lớn, có để một đôi câu đôi, quân lính bản-quốc sắp hàng tả hữu hai bên. Phụng Hoàng-thượng duyệt lãm xong, lại Ngự vào các trại lính. Ngoài cửa có đề ngang mây chữ: « Đông-dương-chiên-binh-đệ-nhât-vệ », hai bên tả hữu cũng có câu đôi. Trong có nhà tạm-xá, trước sân có bày bàn cờ tướng, khoản giữa trần thiết đều dùng trướng, liễn, có một bức hoành đề bôn chữ đại tự « quyên-long-khổn-ngoại », bên trên treo một bức Ngự-dung, và một cái ảnh tượng quí Giám-quốc, hai bên có nhiêu câu đôi. Các câu đôi dâu lời văn không được chải

chuốt cho lắm, nhưng mà cũng tỏ rỏ được tâm lòng trung hiếu, khí khái nghĩa dỏng, đủ biết rằng người nước mình sẵn lòng tôn quân thân thượng, dầu ở đất nào làm việc gì, cũng không hề quên mất cái bổn-lãnh của mình, đáng mừng thay !

Phụng Hoàng-thượng lãm duyệt, lấy làm vui lòng thỏa dạ lắm, liền sắc ban thưởng kim-khánh, kim-tiền, long-tinh, ngân-tiền theo bậc. Viên chánh-quản lính Annam thay mặt cả quân-sĩ, vào bái tạ Hoàng-ân, và có tâu xin cái lương khai hóa. Phụng Hoàng-thượng diện dụ rằng : nước ta đã được quí-quốc bảo-hộ, các ngươi cũng hết nghĩa-vụ đối với nhà nước, thời nhờ nhà nước bảo-hộ dìu dắt, ngấy sau chắc cũng thỏa được cái lòng hi-vọng văn-minh các ngươi. Nhưng cái trình độ ấy phải tần lần lần mới được, Trẫm cùng quí Bảo-hộ còn lo lần cho quốc dân ta, không có thể muốn cho chóng tới được, vì muốn chóng thời làm không xuôi, mà hay hư việc, không phải là cách « Hòa-bình tân-hóa » vậy. Quân-sĩ đều cúi đầu lạy tạ. Hoàng-thượng ngự thăm quí Nguyên-soái phủ, các quí-quan, quí phu-nhân đều lại chiêm yết. Hoàng-thượng ngự xuống tàu, quí quan binh làm lễ tống-giá, 5 giờ rưỡi đến tàu, trên tàu binh phát pháo 21 tiếng, lính pháo-thủ ở trên bờ cũng phát tiếp 21 tiếng tống-giá, 6 giờ tàu chạy.

Thành ấy ở trên núi, bốn bề bể bọc, trước là tỉnh thành Surie. Nguyên thuộc nước Turquie, sau trận Âu chiến mới rồi, vạn quốc hội-đồng ký nhận về Đại-pháp quản-hạt, đã ba năm nay. Quân lính bản-quốc ở đó hiện được 1.000, ăn ở với người thổ-dân tương đắc lắm, kỳ nầy có 300 người mãn hạn về Nam, lại phụng đức Hoàng-thượng có kinh quá du lãm, người thổ-dân rất tỏ lòng kính mến.

Ngày 25. — 10 giờ rưỡi sáng đến Port-saïd đậu tàu. Quan Lãnh-sự Đại-pháp đến tàu nghinh tiếp. Hoàng-thượng lên bờ, vào nhà hàng cơm lớn ngự ngọ-thiện, rồi ngự đến tòa Lãnh-sự nghỉ. 5 giờ chiều, phụng Ngự xuống tàu, 6 giờ tàu chạy đêm đi qua Vận-hà Suez.

Ngày 26. — 10 giờ 15 phút buổi sáng, ra khỏi cửa Vận-hà, tàu đậu một lúc, 12 giờ rưỡi, tàu nhỏ neo chạy vào Hồng-hải.

Ngày 27 —

Ngày 28 —

Ngày 29. — Quá trưa có mưa, từ Beyrouth đến đây nắng luôn, nóng lắm, ngày nay được mưa, có bớt nóng.

Ngày 30. — 6 giờ sáng, tàu đến Djiboutie đậu, quan quí Toàn-quyền tới tàu nghinh Giá, vì trời nóng, Hoàng-thượng không lên bờ, tiếp kiến quan Toàn-quyền ở trên tàu. Ngày ấy sắc thưởng khánh, tiền, long-tinh các hạng cho các Quản, Đội và lính đáp tàu về Nam.

9 giờ tối có mưa. Xứ ấy nắng suốt năm, có khi 3, 4 năm không có một trận mưa, hôm ấy được trận mưa, người thổ-dân lấy làm mừng rỡ lắm. 6 giờ rưỡi, tàu nhổ neo ra bên.

Tháng 7, ngày 1. — tàu đi về hãi cố Aden.

Ngày 2. — Đi qua hòn Socotora.

Ngày 3 —

Ngày 4. — tàu đi giữa Ân-độ-dương, sóng to gió lớn, người hành khách say sóng nhiều.

Ngày 5. —

Ngày 6. — 8 giờ chiều, có mưa, một lát tạnh liền.

Ngày 7. — 11 giờ sáng đến Colombo, tàu đậu. Trong bến huyên binh, thuyền buôn đều treo cờ chúc mừng. 12 giờ, quan Lãnh-sự Pháp vào tàu nghinh tiếp. Hoàng-thượng lên bờ ngự ngọ-thiện ở hàng-cơm lớn người nước Anh, Quan Hộ-giá khâm-sứ đại-thần, Quan Đông-các đại-thần và các quan văn, võ đều theo hầu. Một lát, phụng Hoàng-thượng đến tòa Lãnh-sự Pháp nghỉ. Buổi chiều phụng Ngự lãm các nhà buôn. 9 giờ tối Ngự-thiện ở hàng cơm, 10 giờ phụng Hoàng-thượng xuống tàu.

Ngày 8. — 2 giờ sáng, tàu lấy than, cất hạng xong, nhổ neo chạy. 11 giờ, có một con cá ông, dài độ 15 thước tây, đi qua bên tàu dương râu vùng vẫy, một chặp mới đi.

Ngày 9. — tàu đi qua móm đất Sumatra.

Ngày 10. — tàu đi vào eo bể Malacca.

Ngày 11 — 7 giờ tối, đến hòn cù-lao Pénang, tàu đậu. Quan quí Lãnh-sự xuống tàu cung yết Hoàng-thượng, 11 giờ đêm tàu chạy.

Ngày 12. — sắc thưởng bội-tinh, khánh, tiền cho các người Tây và người Nam trong tàu.

Buổi chiều, các người hành khách trong tàu có mở hội đấu phiêu, để lấy tiền mà trợ cấp cho những người cô-nhi, quả-phụ ở công ty hỏa-thuyền, mỗi phiêu là 1 quan tiền tây, mua nhiều càng tốt, trúng số thời được thưởng hạng. Hoàng-thượng sắc cho 3 cái bao thuốc lá làm hạng thưởng, lại có mua phiêu nhiều, các quan viên hộ tùng đều có mua cả. 5 giờ mở phiêu. 9 giờ lại mở cuộc hát múa ở trên tàu, Hoàng-

thượng ngự lãm, có ban thưởng 100 quan tiền tây, quan viên cũng có trợ cấp ít nhiêu.

Ngày 13. — 7 giờ sáng đến Singapour, tàu đậu. Chánh-phủ Đại-pháp đã phái một chiếc tàu binh chực trước cửa bên tàu chờ nghinh giá. 9 giờ Quan Lãnh-sự Pháp vào tàu nghinh tiếp. Phụng Hoàng-thượng lên phủ Toàn-quyền Anh úy thám, rồi về tòa Lãnh-sự Pháp Ngự trà, rồi đi du lãm thành phố. 12 giờ Ngự xuống tàu. 1 giờ chiêu tàu chạy, chiếc tàu-binh nghinh giá cũng đồng thời nhổ neo đi theo.

Ngày 14. — Tàu đi ngan qua vịnh Siam, quá trưa, trời mưa to trên tàu phát lịnh, rồi lại tạnh. (Dưới tàu khi mưa to mù lớn đêm thời thắp đèn, ngày thời phát lịnh, để cho tàu khác biết mà tránh).

Ngày 15. — 9 giờ sáng, đến Cap-Saint-Jacque, thuộc về Nam-kỳ, chiếc tàu binh nghinh Giá đã chạy vào trong vủng tàu chực trước. 11 giờ phụng sắc ban thưởng 200 đồng bạc và ngân-tiền cho những người lính Annam tùy Giá về nước.

12 giờ tàu chạy vào sông Nguru-gian, 5 giờ chiêu đến bến, tàu binh phát súng mừng. Quan Thông-soái Nam-kỳ đem quan binh nghinh Giá. Các quan Nam-triều thời có quan Lễ-bộ đại-thần sung Cơ-mật viện đại-thần Khánh-mỷ-tử Hồ-Đắc-Trung, quan Kiêm-nhiệp Tôn-nhơn phủ đại-thần Tôn-thất-Trạm, quan Tiền-quân Thống-quản Thị-vệ đại-thần Lê-văn-Bá, quan Tả-quân lãnh Hộ-thành Đề-đốc Võ-văn-Bân ; quan Sung-lý các vụ Phạm-Hoàng, quan Lại-bộ Tham-tri Phạm-Liệu, quan Lễ-bộ Tham-tri Bửu-Thạch, quan Binh-bộ Thị-lang Hoàng-đại-Binh, quan Hình-bộ Tá-lý Ưng-Chuẩn ; các quan ngoại tỉnh thời có quan An-Tịnh Tổng-đốc Trần-đình-Bá, quan Thuận-khánh Tuần-phủ Tôn-thất-Tề, quan Bình-thuận Bố-chánh Tôn-thất-Chứ cùng quan Phó-quản-đạo Đà-lạc Nguyễn-văn-Dụng đều đi nghinh Giá. Phụng Hoàng-thượng lên phủ Chánh-Toàn-quyền trú-tất, quí-quan binh nghinh tiếp, thiệt là nghiêm-chỉnh long trọng, những người kỳ hào ở các tỉnh Nam-kỳ nghe tiếng đều đến rước mừng, nô-nức dọc đàng, người đông như kiến, ai nấy đều mừng rằng không ngờ ngày nay lại thấy uy-nghi Triều-đình vậy.

Chiều hôm ấy phụng ngự-thiện ở phủ Thông-đốc.

Ngày 16. — Hoàng-thượng đi du lãm Thành-phố.

8 giờ tối, quí chánh-phủ đặt tiệc lớn ở phủ Toàn-quyền cung tiếp Hoàng-thượng, các quan Hộ-giá, Nghinh-giá và các quí quan dự-tiệc cả thảy là 50 người, ngọn đèn chói lói, tiếng nhạc dập dình, đến nữa đêm mới bãi tiệc.

Ngày 17. — 12 giờ trưa, phụng Ngự-thiện ở phủ Thông-đốc.

3 giờ chiều, Hoàng-thượng xuống tàu, quí quan binh làm lễ tống Giá. Các quan Hộ-giá, Tổng-giá đều theo hầu, còn các quan, Tuần-phủ Thuận-Khánh, Tôn-thất-Tề; Bố-chánh Bình-thuận Tôn-thất-Chữ, Phó-quản-đạo Đa-lạc Nguyễn-văn-Dụng đều được chuẩn cho về lỵ sở cung chức. Tàu binh phát súng mừng 21 tiếng, người Annam ở trên tàu Angers tiếp theo đốt pháo rước mừng. 5 giờ, tàu ra cửa.

Ngày 18 —

Ngày 19. — 10 giờ sáng, đến Hàn, trong cửa, tàu binh phát súng mừng. Quan Võ-hiển đại-thần Phò-quang-bá Tôn-thất-Hân, quan Quyền Khâm-sứ đại-thần Friès các quan văn võ đình-thần, các quan tỉnh Quảng-nam, quan Đốc-lý Hàn cùng các quan các tỉnh, các quí quan đều xuống thuyền nghinh yết. Một lúc, phụng Hoàng-thượng đi xa-lúp lên bờ, đi kinh quá tàu binh, quân sĩ trên tàu đứng bày hàng mà tung-hô, và phát súng mừng; khi đến bến, trên bờ tiếp phát 21 tiếng súng, thế lâu, thế-bằng, trấn-thiết rất là nghiêm-chỉnh; phụng Ngự vào tòa Đốc-lý nghỉ và Ngự-thiện.

Từ Marseille đến đây, đi tròn một tháng, hải-trình đến hơn 7.000 dặm, mà sóng lặn gió im, từ khải-loan đến ngày hồi-loan, Thánh-thể vạn an, nếu không phải vì đức Thánh-minh cảm-cách, linh-miếu-xã hộ trì, thì đâu được thế, ấy là Hông-phúc Thánh-thượng, mà cũng thiệt là phúc cho thiên-hạ đời sau vậy. Lúc bây giờ thần dân nghinh Giá, được trông thấy Thánh-nhan, ai nấy cũng tỏ lòng mừng rỡ.

1 giờ rưỡi chiều phụng Hoàng-thượng ngự xe-hóa đặc-biệt hồi-loan. Suốt dọc đàng cờ-đỏ án-son, non sông rực-rỡ, đến đâu trăm họ nam, phụ, lão, ấu ai nấy cũng vỗ tay vui-mừng reo lên rằng: « Vua ta đã về ».

4 giờ rưỡi, đến gare Huê, trên thành phát súng mừng 21 tiếng, phụng Giá ngự nhập thành, lại tiếp phát lịnh 110 tiếng, phụng Hoàng-thượng tân Nội, trước vào bái-yết Lưỡng-Tôn-Cung, rồi Ngự về lầu Thái-bình, các quan viên hộ-giá, nghinh-giá đều lui.

Chiều hôm ấy mở hội lớn khánh-hạ, ở trước đình Nghinh-lương : dưới sông kết thuyền làm Thể-lâu, chính-trung là lâu-bằng đình-thần, bên tả là lâu-bằng nội-thần, bên hữu là lâu-bằng tỉnh, phú ngoài, có đặt phù-kiều, các lâu bằng trên sông đều thông-hành được cả ; đèn ngũ sắc, pháo trăm bông, bóng múa tiếng ca, vang lừng nô-nức, cuộc vui không kể xiết. 6 giờ rưỡi, phụng Hoàng-thượng ngự lãm, có quan Khâm-sứ đại-thần cùng các quí-quan quí-phu-nhân đều đến chúc mừng. Phụng đức Hoàng-thượng vượt bể băng khơi, chơi xem các nước, trong nhân-giới đã từng thu lấy cái hiện-ảnh văn-minh Au Á, lúc hồi-loan đối với cái cảnh-tượng thái-bình ấy, như có một cái ý nghĩa trầm hồn cao thượng vô cùng, tỏ rỏ ra trước mắt. Ngọn đèn trên sông Hương-giang đêm nầy, in như là một ngọn đuốc rất lớn không hề bao giờ tắt, đem đàng dẫn lối cho quốc-dân ta, mà iêng sáng rực-rỡ trời nam mãi mãi. Ấy khắp cả thần-dân trong nước, đều đốt hương đính chúc, cùng bảo nhau rằng : ngày nầy là một ngày Kỷ-niệm lớn đức Hoàng-đế Đại-nam Ngự-giá Au du hồi-loan vậy.

11 giờ, phụng Hoàng-thượng hồi Cung. Thần, dân vui chơi suốt đêm. Từ đêm ấy đến hai ngày đêm sau, trong Nội ở đền Tôn-cung, trên Kỳ-đài, ngày thời treo cờ khánh-hạ, đêm thời kết đèn rực-rỡ, Kinh-thành nội ngoại các Bộ, Viện, Nha, Vệ cùng các nhà quan, quân, các phố, đều treo cờ, thắp đèn, thiệt là nghìn năm một hội.

Ngày 20. — Buổi sáng, phụng Hoàng-thượng ngự đến Cần-thành, các quan Văn, Võ đình-thần cùng các quan Thủ-hiến các tỉnh về kinh nghinh Giá đều mặc thạnh-phục vào lạy thỉnh yên, Bắc-kỳ có quan Tổng-đốc Hải-dương Từ-Đạm, quan Hiệp-tá hưu-trí Nguyễn-hữu-Đắc đại biểu cả toàn Kỳ đều vào bái-yết. Lễ xong, phụng Hoàng-thượng tân Nội, bách quan đều lui.

Ngày 21. — Buổi sáng, các quan viên hộ-giá, tùy-giá làm lễ phục Mạng và bái-tạ, được thưởng các hạng bội-tinh và kim-khánh, kim-tiền theo bậc.

Ngày 22. — Thiết đại-triều hạ ở Điện Thái-hòa, đình-thần và các tỉnh-thần cung tân hạ biểu.

Ngày 23 —

Ngày 24. — Cáo tạ Liệt-miếu, chuẩn cho các quan Khâm-mạng cung đại hành lễ. Buổi chiều, phụng Giá ngự Thế-miếu làm lễ chiêm bái.

Nước Nam ta lập quốc, hơn 1000 năm đến nay, các đăng Đê-vương chưa hề bao giờ xuất dương ; Triều ta giao thông cùng Thái-tây, cũng đã hơn 100 năm, vua hai nước chưa từng hợp mặt bao giờ. Đức Hoàng-thượng xét rỏ xưa nay, rộng xem thời cuộc, theo chiều thê vận, tính bước văn minh, nên mới quyết định lo xa, trung tuần tháng 4 năm nay khải Giá xuất dương, thân tới Pháp-đình tỏ đều hòa-hảo, đến trung tuần tháng 7 hồi-loan về Kinh, khứ hồi 4 tháng tròn, nước lớn lễ trọng, dân trong nước hoan nghinh, thiệt là một cái vận-sự rất lớn rất mới trên quốc-sử vậy. Cuộc Ngự-du nầy khiến cho cái cảm-tình liên lạc và cái chủ-nghĩa đề-huề hai nước Pháp Nam, càng thêm tỏ rỏ, trên là thỏa lòng đức Tiên Thánh-đề chưa kịp làm, dưới mở nên thái-bình nghìn muôn đời, ngày sau ngọn cờ vàng Độc-long của Đề-quốc Đại-nam, bay phất phới ở trên mặt bể Tây-Âu, Đông-Á, cùng các nước văn-minh chia cái bóng sáng nhật-cầu, chắc là khởi điểm từ ngày nay vậy. Vậy xin đốt hương câm phút cung kỷ rằng :

Năm Khải-định Nhâm-tuất năm thứ 7, tháng 4, ngày 24, là kỳ thứ nhất đức Hoàng-đề nước Đại-nam xuất dương.

HẾT

BIBLIOTHÈQUE NATIONALE
RF
IMPRIMÉS

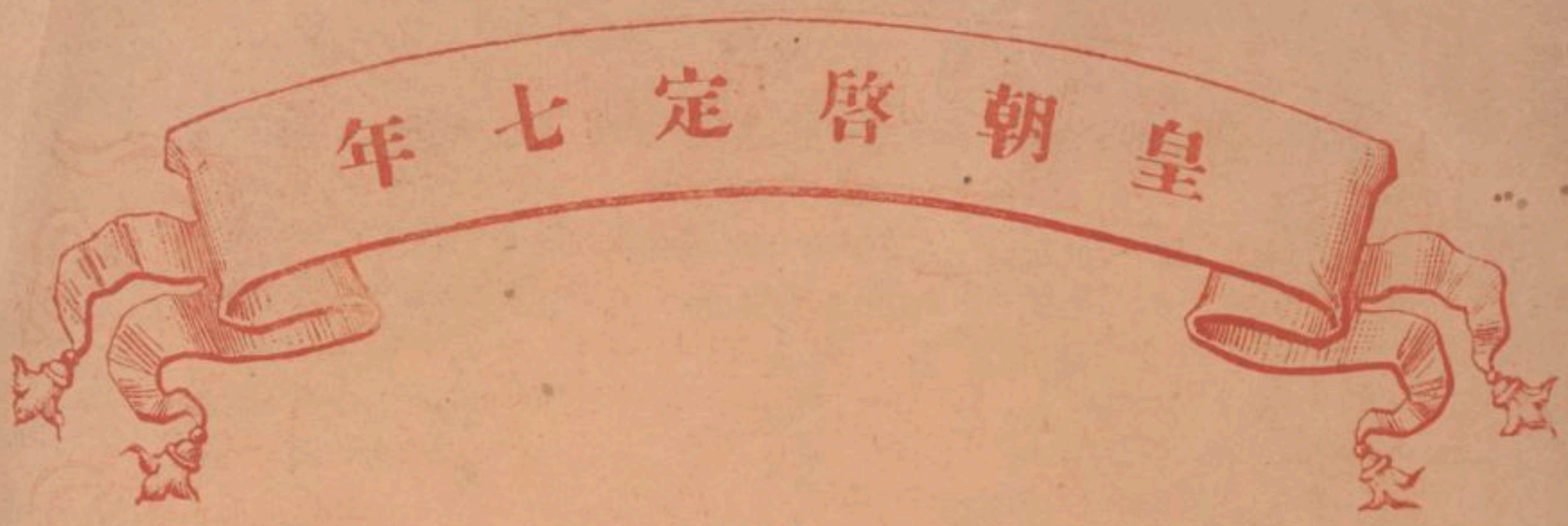

御駕如西記

1922

中圻承天得立印館奉印